

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Obi-ugor szótagszerkezeti és hangtörténeti problémák

Gert Sauer 70. születésnapjára

The paper attempts to set up the main syllable-structure rules of Proto-Ob-Ugric. Constituents of the syllable are characterized, and the syllable boundary is set up on the basis of sonority value and frequency of the consonants related to each other. It is argued that POU is one of the languages showing left-to-right syllabification. As an introduction some phonological questions and changes leading to the reconstructed POU forms are discussed, i.e. the classification of the velar fricative γ as an approximant, the fricatives δ and δ' as lateral consonants, and finally the status of apical sibilant ξ is debated. Moreover, the role of \varnothing in the second syllable is discussed, and it is stated that \varnothing is a syllabic vowel with no phonemic value.

1. Bevezetés

Dolgozatomban az osztják és a vogul nyelv közös történeti előzményére, az obi-ugor alapnyelvre (POU) kikövetkeztethető szavak szótagszerkezetét írom le. A szótagszerkezet leírásán egyfelől a szótag belső szerkezetének feltárását, az obi-ugor alapnyelvre jellemző szótagtípusoknak a meghatározását, másfelől pedig a szótagok egymással való kapcsolódási módjainak a leírását értem. A szótag belső szerkezetét, illetőleg a szótagtípusok meghatározását a szótagépítési tendenciákban (4. pont), a szótagok egymással való kapcsolódási módjait a szótagfűzési tendenciákban (5. pont) fogalmazom meg.

A szótagnak mint prozódiai egységnek a vizsgálatával eleddig szűkmarkúan bánt a finnugrisztika, akár ha (a magyart, a finnt, az észtet és a lappot leszámítva) az egyes nyelvek, akár ha az alapnyelvek fonológiai–fonotaktikai–morfológiai szakirodalmát tekintjük. Ennek lehetséges okairól másutt röviden már szóltam (Bakró-Nagy 1999: 12–13). Az obi-ugor alapnyelv szótag-viszonyainak leírását azért tartom lényegesnek, mert relatíve fiatal, s ezért a rekonstrukció eszközeivel biztonságosabban megközelíthető alapnyelvről lévén szó, könnyebben megállapíthatók azok a fonotaktikai jelenségek, amelyek egyrészt megelőző hang- és/vagy morfológiai változások következtében állottak elő benne, másrészt pedig magyarázatként szolgálhatnak további, az osztják és a vogul nyelv egyik-másik fonotaktikai és morfológiai tulajdonsága számára. Ezek között egy sor hangtani kérdés lényeges szerephez jut. Vagy azért, mert miként minden

fonotaktikai leírásnak, úgy a jelenleginek is állást kell foglalnia a leírandó nyelv fonémarendszerét illetően már a fonotaktikai jellemzők megfogalmazása előtt (3. pont), vagy pedig azért, mert éppen a fonotaktikai jellemzők láttán egyik vagy másik addig elfogadott hangtani megállapítás módosításra szorul. Így hangtörténeti meggondolások vezetnek arra, hogy hosszabban foglalkozzam a POU szibilánsokkal (3.1.3.), fonetikai és hangtörténeti meggondolások együttesen arra, hogy kiemeljem a réshangok kérdését (3.1.2.). Fonotaktikai és hangtörténeti szempontból fűzök külön kommentárt a félhangokhoz (3.1.1.), s tisztán szótag szerkezeti megfigyelések alapján értékelem át a redukált vokális státuszát az obi-ugor alapnyelvben (3.2.1.). Az elmondottakból következik, hogy e lényegében szinkrón leírásnak történeti összefüggésekre is tekintettel kell lennie. Ez a módszertani eklekticizmus azonban majdnem elkerülhetetlen, ha a vizsgálat tárgyát valamely rekonstruált nyelvi állapot képezi.

E dolgozat, módszertani hipotézisét illetően, követi a finnugor alapnyelv szótagszerkezeti leírásában korábban már alkalmazottat (Bakró-Nagy 1999), s ez a következő: ha a fonémáknak a szekvenciában való eloszlása szerveződési egységre utal, továbbá ha ez a szerveződési egység lehetségesen a szótag, s a szótagnak megvannak a maga univerzálisan érvényes fonémaeloszlási tulajdonságai, akkor e tulajdonságokat a fonémák gyakoriságának tükröznie kell. Ha egy $C_{[a]}V_{[a]}C_{[b]}V_{[b]}C_{[c]}$ szekvencia $_{[b]}$ és $_{[c]}$ pozíciójában C szisztematikusan azonos gyakoriságú, de $_{[a]}$ -ban szisztematikusan eltérő, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy $C_{[b]}$ és $C_{[c]}$ azonos szótagösszetevőt (azaz szótagbeli pozíciót) reprezentál, $C_{[a]}$ viszont eltérőt. A szótagösszetevők ily módon való azonosítása egyben a szótaghatár helyének kijelölésével azonos. E hipotézis helytálló voltát dolgozatomban 4. és 5. pontjában igyekszem igazolni.

A leírás másik előfeltevése – melynek igazolására a 3.2.1. pontban kerül sor – a fent már említett redukált magánhangzó rendszer-, illetőleg szekvenciabéli szerepével függ össze: amennyiben az osztják és a vogul nyelvben bizonyíthatóan létezik egy, a felszíni szerkezetben jelentkező, nem fonemikus értékű szótagalkotó elem, akkor feltételezhető, hogy ilyen elemmel a két nyelv közös előzményében is számolhatunk; az obi-ugor alapnyelvre rekonstruált magánhangzó-rendszerben szereplő redukált magánhangzó a szavaknak egy jól meghatározható, nagyobb csoportjában e nem fonemikus és nem etimologikus szótagalkotó elemnek feleltethető meg.

Az obi-ugor alapnyelv szótagszerkezeteinek a leírásakor még két szempontot kell előrebocsátani. Az egyik az obi-ugor alapnyelvi rekonstrukciókkal függ össze. A másik a szótagnak mint fonológiai és fonetikai egységnek az értelmezésével kapcsolatos.

Az obi-ugor alapnyelvet, miként a rekonstruált alapnyelvi szinteket általában, szinkrón nyelvi rendszernek tekintjük, s ezeknek minden, a természetes nyelvek

szinkrón állapotától való eltérése, s megismerésük lehetősége is, ezek rekonstruált jellegéből adódik. Kimerítő leírásuk még egy olyan, relatíve időben hozzánk közeli, s két nyelv közös elődjének számító nyelvi állapot esetében sem lehet teljes, mint az obi-ugor alapnyelv. E jellege azonban nem tarthat vissza a minél alaposabb megismerésre vonatkozó törekvéstől. Az obi-ugor alapnyelv szóképzését (túlzás nélkül nevezhetjük így, a természetes nyelvekre vonatkozó, megszokott szóhasználat) Honti rekonstruálta obi-ugor vokalizmustörténetének második részében (GOV 123–206). Ez az összeállítás, mely összesen 829 etimológiát számlál (közülük az első 724-hez, a legbiztosabbakhoz járul obi-ugor alapalak), a maga nemében ritka összeállításnak számít, mert az ún. közbülső alapnyelvek egyikének lexématárát adja, s ilyeneknek nincsen bővében a finnugrisztika.¹ Elemzéseim nyelvi anyagát tehát a GOV rekonstrukciói adják; a példákban a POU alak előtt szögletes zárójelben álló szám a GOV etimológiájának a sorszáma. Összesen 740 alakot dolgoztam fel. A GOV rekonstrukcióitól való eltéréseket rendre jelzem és magyarázom. (A GOV hangjelölésétől való eltérések a következők: a semleges veláris magánhangzó *V* jele helyett *x*, a palatális magánhangzó *ɛ* jele helyett *ɛ̃* jelet alkalmazok, mert a *V* leírásomban a szerkezetek *C* és *V* elemei közül a magánhangzó jelölésére szolgál.) Az uráli (PU), a finnugor (PFU) és (részben) az ugor (PUg) előzmények, alapalakok az UEW anyagából származnak.

A szótaggal kapcsolatos fogalmak a következők: a szótag belső szerkezete, a szótag és a hangzósság összefüggése, a szótagfűzésre vonatkozó univerzális megfigyelések. A különféle fonológiaelméletek a szótag szerkezetét vagy hierarchikus, vagy „lapos”, azaz egyenrangú összetevőkből elrendeződő egységként gondolják el. A hierarchikusan építkező szótagszerkezetekre vonatkozóan is különféle felfogások léteznek. Itt ahhoz az elgondoláshoz csatlakozom, amelyet a szótag összetevőinek hierarchikus elrendezettsége jellemez, mert úgy tartom, hogy a szótagösszetevők között vannak olyanok, amelyek erőteljesebb kohézióról tanúskodnak. (Erre a finnugor szótagszerkezeteket illetően már felhívtam a figyelmet, l. Bakró-Nagy 1999: 36). E felfogás szerint a szótag kezdetből és rimből építkezik. A rím összetett (vagy elágazó), amennyiben a szótag központi összetevőjét, a magot tartalmazza, s az azt követő zárlatot (kódát). A mag előtt álló kezdet s a zárlat (tehát a peremösszetevők) is lehetnek összetettek. Az összetevők egymáshoz való viszonya nem rendezetlen: hangzósságuk tekintetében eltérhetnek egymástól. A mag a szótag leghangzósabb összetevője. Nem véletlen, hogy a nyelvek többségében a hangrendszerek leghangzósabb elemei, a magánhangzók reprezentálják a magot, bár nem kizárólagosan; erre alább obi-ugor példák szolgálnak. A nem-vokális minőségű szótagmag implikációs összefügg-

¹ Egyedülálló voltát azok is kénytelenek elismerni, akik pedig magát a Honti-féle obi-ugor vokalizmuselmélet érvényességét kétségbe vonják; vö. Abondolo 1996: 7.

gésre utal: ha nazális lehet szótagmag, akkor lehet likvida is (vö. Basbøll 1994), miként pl. az osztjákban is. A peremösszetevők kevésbé hangzósak, mint a mag, s ebből adódik, hogy mássalhangzók. A mag felé haladva növekszik, onnan pedig csökken az összetevők hangzóssága. Univerzális érvényű megfigyelések szerint ez a tulajdonság jellemzi a jólformált szótagot. A szótagok kapcsolódására vonatkozó, ugyancsak általános megfigyelés a szótagok belső szerkezetéből adódik: a zárlat nem lehet kevésbé hangzós, mint a következő szótag kezdete. Jólformált az a szótagkapcsolódás, mely eleget tesz ezeknek az univerzális feltételeknek. Ehhez az általános tendenciához vagy szabályhoz nyelvileg sajátos tendenciák vagy szabályok is csatlakozhatnak, amelyek mintegy „felülírják” azt. Ilyen nyelvileg sajátos összefüggésekre mutat rá például a magyarra vonatkozóan Törkenczy (1994: 372–388), a finnugor alapnyelvet illetően Bakró-Nagy (1999: 43–47). S még egy további, ugyancsak általános, de nem kivételek nélkül érvényesülő elv, a maximális szótagkezdet elve. Eszerint egy ...VCV... szekvenciában a szótaghatár helye az első magánhangzó után áll, azaz az intervokalikus mássalhangzó a rákövetkező szótag kezdetének funkcióját tölti be (erre vö. Blevins 1995: 230 további irodalommal).

2. Az obi-ugor alapnyelv szavainak szerkezete

Ahhoz, hogy meghatározzuk, milyen szótagszerkezeti típusokkal számolhatunk az obi-ugor alapnyelvben, meg kell szabnunk a szótaghatár helyét. A fent bevezetett alapfogalmak, illetőleg elvek szerint, s végigtekintve a POU szavak C–V szerkezetén, ez első pillantásra nem tűnhetik oly nehéznek, s legfeljebb a mássalhangzó-kapcsolatok szorulóának alaposabb elemzésre. A kép azonban csak távolról ilyen problémátlan. A szószerkezeti típusok bemutatása során lesz látható, hogy a szótaghatárok helyének kijelölése egy sor esetben nem is olyan magától értődő feladat.

Az obi-ugor alapnyelv szavainak szerkezete a mássalhangzó- és magánhangzó-szerkezet szintjén a következő:

- (1)
1.	VC	[191] * <i>ēn</i> 'groß' ²
2.	VCV	[10] * <i>ūγ</i> 'Tür'
3.	VCVC	[664] * <i>ūΛəm</i> 'Traum' ³
4.	VCVCC	[61] * <i>ērəyl</i> 'gedenken'

² A szót a GOV-ban l. *(j)*ēn*- alatt.

³ A GOV-ban a szó egyrészt **w*-szókezdettel szerepel, másrészt alternatív alapalakokkal (**wūδəm*/**wūδmэ*). Az itteni magánhangzós szókezdetre vö. Honti 1999: 18–22, 57–65, 118–120, Bakró-Nagy 2001a: 119–121; a > magyarázatára vö. itt a 3.1.2. pontot.

5.	VCC	[40] * <i>ōnt</i> 'Magen'
6.	VCCV	[17] * <i>ōntʒ</i> 'Spieß'
7.	VCCVC	[47] * <i>ūŋkət</i> -/ * <i>īŋkət</i> - 'ausziehen'
8.	VCCVCV	[38] * <i>īntəqʒ</i> 'Beere' ⁴
9.	CV	[416] * <i>nī</i> 'Frau'
10.	CVC	[494] * <i>pōk</i> 'Zapfen'
11.	CVCV	[139] * <i>ǰǰǰǰ</i> 'naß werden'
12.	CVCVC	[630] * <i>tōkət</i> 'Querholz'
13.	CVCVCC	[206] * <i>jōrəyl</i> - 'vergessen'
14.	CVCVCVC	[655] * <i>wǎćərzm</i> 'Galle'
15.	CVCC	[296] * <i>kāńć</i> 'schwinden, abmagern'
16.	CVCCV	[697] * <i>wōŋkā</i> 'Grube'
17.	CVCCVC	[362] * <i>lāńćəγ</i> 'warm'
18.	CVCCVCV	[444] * <i>nīkćəmʒ</i> 'Kiemen'

A szerkezeti típusok gyakorisága különböző. Van olyan is közöttük, amelyre csak egyetlen példa adódik. Az elemkombinációk gyakoriságát tekintve, legálábbis a leggyakoribbakat említve, a sorrend a következő: CVC, CVCVC, CVCC, CVCCV, CVCCVC, VC, VCVC, VCCV, CV stb.

Most foglaljuk pontokba azokat a szerkezeti jellemzőket, amelyek a fenti tizennyolc struktúra alapján, s hangtörténeti következtetésekből is adódóan megállapíthatók:

1. A POU szót első szótagi hangsúly jellemzi.
 2. Szóhatárokron belül sem azonos mássalhangzók nem követhetik egymást magánhangzó, sem azonos magánhangzók mássalhangzó közbeiktatása nélkül.
 3. A szó korlátozott számú elemet tartalmaz: minimálisan 2, maximálisan 7 elemből építkezik, amelyek közül maximálisan 2 lehet magánhangzó.
 4. POU szó végén magánhangzó és mássalhangzó is állhat.
 5. POU szót csak egyetlen magán- vagy mássalhangzó kezdhet.
 6. Két egymást követő mássalhangzó csak szó közepén és végén állhat.
 7. A lehetséges elemek tekintetében a szó eleje kötöttebb, mint a vége.
 8. Szó közepére és végére azonos jellemzők vonatkoznak.
 9. A POU szavakban vagy csak elől, vagy csak hátul képzett magánhangzók fordulhatnak elő.
 10. A magánhangzók lehetnek hosszúak vagy rövidek.
- Mire érdemes figyelni akkor, amikor az elmondottakra tekintettel a szótagszerkezetre próbálunk következtetni?
- a) Szótagmag a POU-ban csak magánhangzó lehet.
 - b) Tekintettel arra, hogy a magánhangzók lehetnek hosszúak is, a szótagmag

⁴ A GOV rekonstrukciója eredetileg **in(cə)γʒ*; a fenti alakra vö. Honti 1999: 137–138.

a POU-ban lehet összetett (elágazó).

c) A szókezdő szótag kezdete nincs kötelezően kitöltve; ha igen, nem lehet összetett (azaz POU lexémát nem kezdhet mássalhangzó-kapcsolat).

d) A szóvégi szótag zárata nincs kötelezően kitöltve; ha igen, összetett is lehet, mely maximálisan két összetevőből állhat.

e) A POU nem ismeri a pusztán magból (egyetlen magánhangzóból) álló szót. Ha most tekintetbe vennénk a maximális szótagkezdetről a bevezetőben mondtakat, akkor legalábbis a szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatokat mutató szerkezeteket leszámítva – esetükben ugyanis a szótaghatár nem határozható meg automatikusan még akkor sem, ha tudjuk, hogy a finnugor nyelvekben általában közöttük húzódik a szótaghatár – kijelölhetjük a szótaghatárt. Az egyszótagú szerkezetektől eltekintve a kép így fest (a szótaghatár helyét . jelzi):

(1a)

2. V.CV
3. V.CVC
4. V.CVCC
11. CV.CV
12. CV.CVC
13. CV.CVCC
14. CV.CV.CVC

Eljárásunk elvben még helyes is lehetne, ha nem vennénk tekintetbe a vokálisok, azaz a szótagmagok hangminőségét, illetőleg hosszúságát. A magánhangzók minőség szerinti eloszlása a szekvenciákban ugyanis érdekes megfigyelésre ad módot. Tekintettel arra, hogy a szótagszerkezetek elemzéséhez természetesen a mássalhangzók minőségének ismeretére is szükség lesz, tekintsük át a POU hangrendszerét.

3. Az obi-ugor alapnyelv hangrendszere

3.1. Az obi-ugor alapnyelv mássalhangzó-rendszere

Ismereteim szerint – s ez nincs másként a finnugor alapnyelv mássalhangzó-rendszerével kapcsolatban sem – az alapnyelvi mássalhangzók rendszerbe állításakor a szakirodalom hagyományosan nem volt tekintettel az elemek zörej-, illetőleg zengőhang voltára. Egy olyan dolgozatban azonban, amely a szótag-szerkezetekkel foglalkozik, ez a különbségtétel alapvető. A finnugor alapnyelv szótagtípusainak leírásakor e felosztással már éltem (Bakró-Nagy 1999: 24); az

obi-ugor alapnyelv mássalhangzó-rendszere e tulajdonságra való tekintettel is a következő:

(2)

	Zörejhangok			Zengőhangok		
	Zár- hang	Affr.	Réshang	Nazális	Likvida	Félhang- zó
	Szibiláns Réshang			Pergetett	Laterális	
Labiális	*p			*m		*w
Dentális	*t		*ʃ, *ʎ	*n		
Alveol.			*s		r	*l
Kakum.		*č				
Alv.pal.		*c	*ʎ	*ɲ		*l'
Palatális						*j
Veláris	*k			*ŋ		*ɣ

Az elemek képzésmód szerinti elrendezése egyszersmind azt a sorrendet is mutatja, amelyet azonosnak tekintünk a mássalhangzók (balról jobbra csökkenő), univerzálisan általában elfogadott szonoritási skálájával. Benne a zárhangok a legkevésbé, a magánhangzók a leginkább hangzósak (vö. pl. Lass 1989: 183, Törkenczy 1994: 276 stb.).⁵

zárhang > affrikáta > réshang > nazális > likvida > félhangzó > magánhangzó

A mássalhangzó-rendszer elemeinek fonológiai értelmezésben a következő jegyek tulajdoníthatók: a [+mássalhangzó] jegy a félhangzókat különíti el a többi mássalhangzótól. A [+zengő] jegy a nazálisok, likvidák és félhangzók osztályait fogja össze a zörejhangokkal szemben. A [+hátsó] kijelölést a három veláris mássalhangzó kapja; a [+elől] jegyet pedig a dentális és labiális képzéshelyű hangok. A [+koronális] jegy a nyelvperemmel képzett hangok elkülönítésére szolgál, a [+folyamatos] pedig a réshangokat, a szibilánst és a pergetett likvidát fogja össze. A [+nazális] jegy a nem orális zárhangokat, a [+érdes] a szibilánsokat és az affrikátákat különíti el. Végül a [+laterális] a réshangok közül a dentálisat választja el az *> és */ hangoktól.

⁵ E hangosztályokat a továbbiakban majd a ZÁR, AFFR, RÉŠ, NAZ, LIKV és FÉLH megjelölések reprezentálják. A réshangok magukban foglalják a szibilánsokat és az ún. valódi réshangokat is.

(3)

	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>č</i>	<i>ć</i>	<i>g</i>	<i>ʌ</i>	<i>á</i>	<i>s</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>n</i>	<i>ŋ</i>	<i>l</i>	<i>l'</i>	<i>r</i>	<i>w</i>	<i>j</i>	<i>γ</i>
Msh	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	–	–	–
Zengő	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Hátsó	–	–	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	–	–	–	–	–	+
Elöl	+	+	–	–	–	+	+	–	+	+	+	–	–	+	–	+	+	–	–
Koronális	–	+	–	+	–	+	+	–	+	–	+	–	–	+	–	+	–	–	–
Folyamatos	–	–	–	–	–	+	+	+	+	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+
Nazális	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	–	–	–	–	–	–
Érdes	–	–	–	+	+	–	–	–	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Laterális	–	–	–	–	–	–	+	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

E mássalhangzó-rendszer legalábbis három ponton eltér a szakirodalomban elfogadott nézetektől: a *q mássalhangzót félhangznak minősíti az eddigi réshang besorolással szemben (3.1.1.), laterális, s nem dentális réshangokkal számol a hagyományos felfogással szemben (3.1.2.), a harmadik eltérés a szibilánst érinti (3.1.3.).

3.1.1. A veláris félhangról fonotaktikai és hangtörténeti szempontból

A *q-nak félhang-besorolásával Honti nézetét követem, aki azonban ismereteim szerint eddig sehol nem részletezte (obi-ugor mássalhangzó-történetében sem: Honti 1999), valóban miért minősíti az obi-ugorban félhangzónak a *q-t. E szegmentum félhangként való besorolása természetesen nem végezhető el rendszertani szempontoktól, de legalábbis a többi félhangtól alkotott alrendszerrel függetlenül, már ha feltehető ilyen. A kérdés taglalása túlságosan messzire vezetne e dolgozat témájától, hiszen fonetikai, de főként fonológiai kritériumokat kellene felsorakoztatni. Itt beérem a következőkkel: úgy tűnik, hogy a félhang kategóriája az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvi mássalhangzó-rendszerben leginkább (expliciten meg nem fogalmazott) fonetikai és nyelvtörténeti megfontolásokon alapulva jelenik meg a szakirodalomban, semmint fonológiai érvekre való, akár implicit hivatkozásokkal. E kategórián belül is a *q félhang volta az ugor, az obi-ugor, valamint az osztják és vogul nyelvben tudtommal csak a legutóbbi időkben vetődött fel. Az alábbiakban a legfrissebb szakirodalom alapján illusztrálom a fentieket, megjegyezvén, hogy a kérdésre alaposabban másutt térek ki (Bakró-Nagy 2001b).

Az obi-ugort megelőző alapnyelvi szintek mássalhangzó-rendszeiben a *q státusza a következőképp foglalható össze. A PUg három félhangzót ismer: *w, *j, *q. A félhangzó kategóriáját az ugorra vonatkoztatva nem alkalmazta a korábbi szakirodalom, s a *q-t nem sorolta ebbe az osztályba (erre vö. még Oszkó 1996: 195). Az urálira és finnugorra már Collindernél (1960: 65 kk. és 111 kk.) megjelenik az elnevezés, mintegy a szótagalkotó réshangoktól elkülönítve, s a *w-t és a *j-t Hajdú is (1966: 106), Lakó is (1968: 41) így sorolja be, de: a rés-

hangok nagyobb osztályán belül, s nem elkülönítve. Félhangként kategorizálja a **w* és **j* hangot Janhunén az uráli alapnyelvre (Janhunén 1982: 23, 2000: 67); elsőnek idézett dolgozatában úgy vélekedik róluk, hogy azoknak föltehetően speciális lehetett a státusza, a szótagmagot alkotó vokálshoz úgy kapcsolódhattak, hogy nem befolyásolták a szótagszerkezetet ($V = V, Vj, Vw$). Ennek a fonológiai szempontú elgondolásnak az alapján talán diftongusokra lehetne gondolnunk, melynek kritériuma az lenne, hogy az adott alapnyelvi szintben egyéb diftongusokkal is számolhatnánk. Külön csoportot képez e két hang Sammallahitinál is mind az uráli (Sammallahti 1988: 482), mind a finnugor alapnyelvet (Sammallahti 1988: 491) illetően, s bár nem mondja ki, hogy félhangoknak tartja őket, idézett hangtörténeti áttekintése alapján nem maradhat kétségünk. Különálló hangként szerepel mindkét alapnyelv mássalhangzó-rendszerében nála a **x*. Elképzelhetőnek gondolja, hogy a graféma két külön hangot reprezentál: egy laringálist és egy veláris réshangot, de azt is lehetségesnek, s további vizsgálatokra érdemesnek tartja, hogy egyszerűen szótaghatárt képvisel két egymást követő, heteroszillabikus magánhangzó között (Sammallahti 1988: 482). A félhang-státusz indoklása azonban az utóbb említett szerzőknél is elmarad. A félhangok kérdése, mint mondtam, külön figyelmet érdemel, most azonban vissza kell térnem az obi-ugorhoz. Honti (pl. 1984a: 26, 1984b) mind az osztják, mind pedig a vogul **q*-t már a **w* és a **j* hangokkal egy csoportba teszi ugyan, de az osztják esetében az utóbbi [–magánhangzós, –mássalhangzós], tehát a félhangzókra jellemző jegyeivel szemben a **ɣ*-nak [–magánhangzós, +mássalhangzós] jegyeket tulajdonít, ami arra utal, hogy valójában nem tartja a **q*-t félhangnak. A vogullal kapcsolatban, legalábbis ami a pelimkait illeti (Honti 1984b: 88), mindhárom félhangnak a [–szillabikus, –mássalhangzós] jegyeket adja, ami viszont félhang-besorolásuk mellett szól. A magam érvei – melyek ehelyt ugyancsak nélkülözik a szigorú fonológiai aspektust – tömören a következők: a **q* kiegészítő eloszlásban áll az obi-ugor alapnyelvben a bilabiális félhanggal, amennyiben az utóbbi csak szókezdő, az előbbi csak nem-szókezdő helyzetben fordulhat elő. Ami még megtoldandó azzal is, hogy a harmadik félhang, a **j* ugyancsak mutat bizonyos kiegészítő eloszlást, ugyanis csak szókezdő helyzetben állhat, s szó végén csak akkor, ha a szó egyszótagú, pl.

PU **uje-* ~ **oje-* 'schwimmen' > POU [668] **ūj-* id., PU **puj3* 'Hinterteil' > POU [490] **pūj* 'der Hintere',

illetőleg ha a szóban a **j* eredetileg képzőelem, pl.

PFU **ar3* 'wässerige, sumpfige Stelle;...' > POU **Ur* > [712] **ūr3j* 'Flußbett'

Ez utóbbi magyarázata abban keresendő, hogy az uráli vagy finnugor eredetű, labiális és palatális félhangot tartalmazó mássalhangzó-kapcsolatokból a félhang-elem már az ugor alapnyelvben kiesett, akár első, akár második tagját képezte a kapcsolatoknak, következésképp a POU-ra nem öröklődtek át CVwC, CVjC,

de CVCw, CVCj szerkezetű formák sem. Pl. (a kérdéses szekvenciákat l. vastagon):

PFU CV^wCV > PU_g CVCV > PO_U CVC: PFU **towk₃* 'Frühling' > PU_g **t₈γ₃* > , magyar *tavas*, PO_U [621] **t₈γ* id.

PFU CVC^wV > PU_g CVCV > PO_U CVC: PFU **ka₁wa* (**ka₁w₃*) 'Weibchen, weiblich' > PU_g **k₈/ <* > magyar *hölgy*, PO_U [226] **kē₁* id.⁶

PFU CV_jCV > PU_g CVCV > PO_U CVC: PFU **waj₁ce* 'Ente' > PU_g **w₈ć₃* > magyar *vöcsök*, PO_U [716] **wās* id.

PFU CVC_jV > PU_g CVCV > PO_U CVC: PFU **pel₁jä* 'Ohr' > PU_g **pel₁* > PO_U [507] **pāl*/**pē₁* id.

A **j* megmaradása a CV_j szerkezetekben még azzal is magyarázható, hogy a PO_U – az ún. instabil tövű igék magánhangzós tövein, meg egyetlen lexémán kívül (PU **ni₁jä* 'Frau, Weib, Weibchen' > PO_U [416] **nī* 'Frau') – nem tűri a CV szerkezetű fogalomszavakat.

További, bár nem túl erős érv a **q* félhang volta mellett az, hogy ugor előzménye szóbelseji helyzetben a **w*, s ez eltűnik vagy **q*-vé válik a PO_U-ban. Tehát mindhárom félhang változatlanul öröklődött át a finnugorból az ugorra, s a **w* kivételével onnan tovább az obi-ugor alapnyelvre. A **w* > **q* változásnak már az ugorban le kellett játszódnia, erre utalnak az osztják képviselők (Honti 1997: 48). A *w* és a *q* artikulációs szempontból az egymástól legtávolabb képzett, labiális és veláris hangok közé tartozik, ezért – noha a változás, akár ellentett irányban is, jól ismert más nyelvekből is – fölvetődhetik a kérdés, miként lehetséges oda-vissza változásuk. Itt érdemes idézni Vértes O. Andrást (Vértes O. 1974: 202), aki az ómagyar *q* > *β* (vagy *q* > *ν*) változással kapcsolatban az akusztikait jelöli meg kiváltó okként: a két elem a tőle említett nyelvek (s ezek közé sorolható most már az obi-ugor is) legkisebb locusfrekvenciájú hangjai közé tartozik, s ezért az észlelés számára könnyen felcserélhetők.

3.1.2. A réshangokról fonetikai és hangtörténeti szempontból

A (2) pont alatti mássalhangzórendszernek két laterális réshang eleme van: a **λ* és palatalizált párja, a **λ̣*. Ezzel szemben az UEW és a GOV, valamint a finnugrisztikai szakirodalom e fonémák helyett mindenütt dentális réshangokat, **δ*-t és **δ̣*-t rekonstruál, a finnugrisztika több évtizedes, de mindig vitatott hagyományainak megfelelően. Az utóbbi időkben Honti (1992) hozott fel érveket amellett, hogy a laterális réshangok miért megfelelőbb elemei a rendszernek, illetőleg a rekonstrukciónak, s obi-ugor mássalhangzótörténetében (Honti 1999) már következetesen az utóbbiakat szerepelteti. Honti nyomán tehát, s érvelését még további fonetikai indoklással megtoldva magam is a laterálisokat fogadom el.

Mivel e kétféle réshang posztulálására fölhozott *pro* és *contra* érvek szinte

⁶ Az UEW-ben (116) l. **ka₁wa* (**ka₁w₃*), a GOV-ban **kē₁δ̣* alatt.

kizárólag a leánynyelvi folytatók megfelelésein alapulnak, s – két kivétellel⁷ – nem említenek általános fonetikai vagy fonológiai ismérveket, az alábbiakban főként ezekre összpontosítok.

A * δ réshangnak s palatalizált változatának a föltevése a FU alapnyelvre Setälä (1896) nyomán terjedt el a szakirodalomban. Setälä zöngés dentális spiránsnak definiálta. A réshangok osztályában – ti. ha a szibilánsokat és az affrikátákat külön csoportba vonjuk – e hang lehet interdentális⁸ vagy közvetlenül a fogsor mögött képzett dentális, ahogyan pl. az angol különféle dialektusaiban,⁹ de lehet alveoláris képzéshelyű is.¹⁰ A háromféle képzéshelyű * δ -t tehát az köti össze, hogy az elől vagy előrébb képzett réshangok közé tartozik, ti. szemben a hátulsó, tehát például veláris képzésű réshangokkal, mint amilyen a FU alapnyelvi * γ . Mivel az uráli vagy finnugor alapnyelvi * δ -ról nem lehet megállapítanunk képzésének pontosabb helyét, azzal kell számolnunk, hogy előlképzett volt, ami fonológiai szinten elégségesen kifejezhető a [+elől] jeggyel. A * δ -ról ugyanakkor tudjuk azt is, hogy lehet nyelvheggyel (apikálisan) vagy nyelvháttal (laminálisan) képzett; ha az interdentális változatról van szó, akkor szükségképpen a laminális változatról kell beszélnünk, a másik két esetben apikális képzésűek is lehetnek. E változatok szempontunkból azonban csak annyiban fontosak, amennyiben tény, hogy e réshang képzésében a nyelvnek pontosan meghatározható helye és funkciója van: a rés – részben – a részvételéssel képződik. Ez a mozzanat esetünkben valójában a palatalizált változat képzésében játszik fontos szerepet: ahhoz, hogy palatalizált változata képezhetővé váljék, a nyelvnek el kellene mozdulnia eredeti helyéről, s – mintha egy *i* magánhangzó képzése következne – hátrább kellene húzódnia, de egyidejűleg a palatum felé is ki kellene térnie. A palatalizáltság megképzésének tehát k ö v e t n i e kellene a réshangképzést, nem lehet egyidejű vele. Ezért lenne sorolható a nem-„egyidejű”, hanem „átmeneti” (transitional, vö. Clark – Yallop 1995: 65) palatalizáltságú mássalhangzók közé. Ebből fonológiai tekintetben az következne, hogy jegy-mátrixából az [+elől] jegy törlődik, s ezzel különböztetődne meg palatalizálatlan párjától.

Az U/FU alapnyelvre a legutóbbi időkig is e két réshangot csak bizonyos fonotaktikai megkötéssel rekonstruálták, amennyiben a * δ csak szekvencia belsejében fordulhatott elő, a * δ' viszont a posztkonsonantikus helyzeten kívül bármilyen fonotaktikai helyzetben (Bakró-Nagy 1992: 20, 48, 79, 83, 87), a szakirodalmi vélekedések nyomán egyszersmind megjegyezvén azt is, hogy a palatalizálatlan,

⁷ Décsy (1969) és Honti (1992) a jelöltség elméletre hivatkozva hozza fel érveit.

⁸ A különféle nyelvekből fölhozott példákat Ladefoged-Maddieson 1996-ból vettem.

⁹ A brit angol RP változatában fogsor mögötti dentális, nyugati amerikai nyelvjárási változatokban interdentális.

¹⁰ Pl. az izlandiban.

azaz jelöletlenebb változatnak szekvencia-kezdő hiánya véletlenszerű lehet, mivel a jelöltebb, palatalizált változat előfordulása implikálja az előbbi meglétét.

Szóbelseji helyzetben tehát mindkét fonéma előfordul a rekonstruktumokban, s nem csupán intervokalikusan, hanem mássalhangzó-kapcsolatok első (* δ C/* δ' C) vagy második (*C δ') elemeként is. Ismereteim szerint a szakirodalom a * δ /* δ' -nek mássalhangzó-kapcsolatok-béli előfordulásait fonetikai szempontból nem vizsgálta, Honti (1992) áttekintése sem utal ilyesmire. Holott nem éréktelen a kérdés, különösen nem a palatalizált elemű kapcsolatokra vonatkozóan. A két réshang a következő mássalhangzókkal alkot kapcsolatot (az alanti felsorolás nem azt jelenti, hogy minden típusra lenne olyan példa, amelyikben mindkét obi-ugor nyelvből is vannak képviselők, hiszen most e kérdés nem csupán az obi-ugor szempontjából vetődik fel):

(4a) C_a-ként

	* p	* t	* k	* m	* w
* δ	+		+		
* δ'		+	+	+	+

(4b) C_b-ként

	* δ	* δ'
* w	+	
* j	+	
* η	+	

Noha a fölhozható példák száma igen alacsony, talán elégséges minden esetre egy-egy (sokszor az egyetlen) példát említeni az UEW-ből:

(5)

- * δp : * $pe\delta p\ddot{a}$ 'Schulterblatt' PU
- * δk : * $so\delta ka$ 'eine Entenart' PFU
- * $\delta't$: * $pa\delta'tz$ 'Auerhahn' PFU
- * $\delta'k$: * $tu\delta'ka$ 'etw. Hervorragendes' PFU
- * $\delta'm$: * $se\delta'm\ddot{a}$ 'Niere' PFU
- * $\delta'w$: * $ka\delta'wa$ 'Weibchen' PFU
- * $w\delta$: * $t\ddot{a}w\delta\ddot{a}$ (* $t\ddot{a}lk\ddot{a}$) 'voll' PFU
- * $j\delta$: * $nej\delta e$ 'Mädchen' PU
- * $\eta\delta$: * $no\eta\delta a$ (* $now\delta a$) 'verfolgen' PFU

Tekintsük most a * δ' C kapcsolatokat, s gondoljuk el a δ' képzéséről fentebb mondottak ismeretében, milyen artikulációs mozzanatok együtteseként állhatnak

elő. Tudjuk, hogy általában azok a mássalhangzó-kapcsolatok a kedveltek képzési szempontból, amelyeknek elemei, képzési helyüket tekintve közelebb állnak egymáshoz vagy azonos helyen, viszont eltérő módon képződnek. Erre a homorgán mássalhangzó-kapcsolatok hozhatók föl legjobb példákként. E preferenciáról mondottak természetesen nem azt jelentik, hogy a nyelvekben csak ilyen kapcsolatok léteznének, hiszen egy sor egyéb tényező irányítja kialakulásukat. Jelentik viszont azt, hogy rekonstruktumok valószínűsítése érdekében érdemes figyelembe venni őket, különösen akkor, amikor tudomásunk szerint nincsenek olyan származéknnyelvek, amelyekben ilyen kapcsolatok megtalálhatóak lennének. Ellenkező esetben ugyanis a pusztá hivatkozás már igazolná a rekonstrukció lehetséges voltát. A fenti esetek azt mutatják, hogy ha a $*\delta'$ után – a $*\delta'm$, illetőleg $*\delta'w$ kapcsolatban – az $*m$, illetőleg a $*w$ megképzése következne, a nyelvnek nincs további funkciója, hiszen ez utóbbi hangok bilabiálisak. A $*\delta'k$ esetében a $*k$ képzésekor a nyelvnek hátrább kellene mozdulnia a lágy szájjpadlás felé, a $*\delta't$ esetében viszont vissza kellene térnie elülső állásba. Leginkább ez utóbbi két képzési mód tűnik problematikusnak. Az aggályt azonban nem is e képzési mozzanatok támasztják elsődlegesen, hanem már magának e hangnak a föltételezése: palatális képzésű dentális vagy alveoláris zöngés réshangot ugyanis – tudomásom szerint – a természetes nyelvek nem ismernek. E ponton viszont joggal merül fel a kérdés: ha a $*\delta$ és a $*\delta'$ rekonstrukciója azonos szisztematikus megfeleléseken alapul, s fonotaktikai szabályaik eltérését is igyekszünk a jelöltségre való hivatkozással „kivédeni”, a palatalizált réshang föltevését illetően támadt, fonetikai indítékú kétségek vajon nem befolyásolják-e mindkét réshang státuszát általában? S vajon nem teszik-e még kérdésesebbé a már pusztán „belső” nyelvi tények alapján is problémás hangokat? A $*\delta$ és a $*\delta'$ mindenesetre jó példa lehet arra, hogy a rekonstruktumok realitásának ellenőrzése független, általánosan érvényes, nem feltételezéseken alapuló, hanem faktuális fogódzók segítségével éppen nem fölösleges. A λ és a λ' esetében sem árt tehát a hasonló érveket összegyűjteni.

A λ lehetőségét Genetz (1896) vetette fel, s Honti (1992) elevenítette fel s terjesztette ki újabb érvek révén. A $>$ laterális réshang; lehet zöngétlen és zöngés. A zöngétlen változat fonetikailag nehezen különböztethető meg a zöngétlen l -től, azaz a laterális likvidától,¹¹ továbbá a homorgán képzésű dentális zárhang és laterális likvida (tl , dl) kapcsolatától (ehhez vö. pl. Catrén 1858/1969: 6). Képzési helyét illetően a laterális réshang lehet dentális, alveoláris, posztalveoláris és palatális is. Ez utóbbi szempontunkból azért lényeges, mert a palatalizált vagy éppen palatális folytatók (vö. osztják j) előzményeként az alapnyelvi palatalizált változat is posztulálandó. Lévéen laterális hangról szó, a palatalizáltság megképzése, szemben a δ' -ével, egyidejűleg történik (akárcsak a l' , t'

¹¹ Mint pl. a welshben.

esetében). Fonológiai szempontból, képződjék bárhol is a palatalizálatlan változat, e réshangnak a [+elő] jegyet kell kapnia, a palatalizált pár pedig ebből a szempontból kijelölés nélkül marad. Mindebből pedig csak az következik, hogy ha, mondjuk, az U/FU alapnyelvre rekonstruálható mássalhangzók fonemikus kijelölésére a [mássalhangzós], [hangzós], [elő], [koronális], [folyamatos], [nazális], [érdes] és [laterális] jegyeket elegendőeknek tartjuk, akkor a $*\delta/*\delta'$ helyett fölteendő Λ/Λ' ugyanazokat a kijelöléseket kapja, mint amilyeneket a $*\delta/*\delta'$ kapott: [+elő] [+koronális] [+folyamatos]. Magától értődő továbbá az is, hogy a $>/\Lambda$ -re ugyanazok a fonotaktikai megkötések érvényesítendőek, mint a δ/δ' -re.

Mielőtt meggondolnánk, hogy az (4)-ben bemutatott mássalhangzó-kapcsolatokban a $*\delta/*\delta'$ helyett fölteendő laterális réshangok miként viselkednek artikulációs szempontból, érdemes megjegyezni a következőket: az alapnyelvi mássalhangzórendszerbe való felvételükkel olyan rendszer alakul ki, amelyben zöngés laterális likvidák (alveoláris és palatális), azaz $*l$ és $*l'$ mellett – a leánynyelvi folytatók alapján föltehetően ugyancsak zöngés – palatalizálatlan, illetőleg palatális réshangok jelentkeznek. Ilyen megfelelések ismereteink szerint egyetlen finnugor nyelvben sincsenek, ami azonban nem zárja ki valahai meglétüket; az osztják kazimi és szurguti nyelvjárásaiban, ahol a laterális spiránsok fonémák, csak l (mindkettőben kakuminális képzéssel, aminek azonban nincs fonematikus értéke, mivel nem-kakuminális l nincs – vö. még Csepregi 1998: 14–15) jelentkezik a palatalizálatlan és palatalizált laterális réshangok mellett.¹² Viszont létezik olyan természetes nyelv, amelyre együttes jelentkezésük – további laterálisok társaságában – éppen jellemző.¹³

Lássuk tehát a mássalhangzó-kapcsolatokat! A (4)-béli táblázatokat módosítva ezt kapjuk:

(6a) C_a -ként

	$*p$	$*t$	$*k$	$*m$	$*w$
$*\Lambda$	+		+		
$*\Lambda'$		+	+	+	+

(6b) C_b -ként

	$*\Lambda$	$*\Lambda'$
$*w$	+	
$*j$	+	
$*\eta$	+	

Elsőként is azt kell megjegyezni, hogy a laterális spiránsok esetében van olyan

¹² E nyelvjárásokra alább még visszatérek.

¹³ E nyelv a bura; vö. Ladefoged – Maddieson 1996: 203.

nyelv, illetőleg nyelvjárás, amelyből ilyen mássalhangzó-kapcsolatok ismeretese: az osztják mondott nyelvjárásai.¹⁴ E tény, tehát az, hogy származéknyelvről van szó, olyan lényeges szempont, amelyre érdemes külön kitérni.

Ha valamely rekonstruált rendszert vagy elemek (pl. fonémák) együttállását igazolni akarjuk, a természetes nyelvekre való általános hivatkozás még akkor is jelentőségteljes lehet, ha a rekonstrukció alapját képező leánynyelvekben a kérdéses rendszer vagy együttállás nincsen meg. A tipológiai összevetések vagy az univerzálékra való hivatkozás tehát segítséget jelent. Akkor azonban, amikor olyan elemeket vagy elemkombinációkat rekonstruálunk, illetőleg próbálunk igazolni, amelyek nem absztraktumok¹⁵ abban az értelemben, ahogyan fonémák vagy azok rendszerei azok, hanem természetes nyelvi megnyilatkozások elemeinek, hangoknak feleltethetők meg, akkor a természetes nyelvekre való általános tipológiai hivatkozás már nem elegendő. Mert nem mindegy, hogy a kérdéses hang vagy hangkapcsolat adott-e mindazon leánynyelvek beszélőinek artikulációs bázisában vagy sem, amelynek alapján a rekonstrukciót elvégezzük. Kétségtelen tény persze, hogy az artikulációs bázis is változik az időben, hangváltozások indítékát adva (erre utal Honti is – 1992: 212 – Merlingenre /1984/ hivatkozva, amikor érveket hoz fel a laterális réshangok rekonstrukciója mellett), csakhogy e változások egymásból következnek, levezethetők egymásból, kontinuumot képeznek, azaz egészükben nem függetlenek a jelen nyelvi állapotaitól abban az értelemben, ahogyan az összes többi, nem-rokon nyelv független tőle.

Megismételve tehát: már önmagában az a tény, hogy van olyan leánynyelv, illetőleg dialektus, amelyikből az említett mássalhangzó-kapcsolatok adatolhatók, igazolja a rekonstrukció realitását.

Honti (1992: 211–212) érveket hoz föl amellet is, hogy a laterális réshang föltételezése esetén abból miként vezethetők le a mai megfelelések: jó párhuzamokkal az osztják dialektusok szolgálnak. E nyelvjárások azonban egyetlen megfelelésre, a lapp δ -re nem hozhatnak analógiát. Illetőleg mégis: az osztják polnovati, tugijani nyelvjárásaiban az 50 évesnél fiatalabb generáció beszédében intervokális és szóvégi helyzetben a laterális réshang helyett δ (vagy esetleg egy félzöngés d) jelentkezik¹⁶ – egyéb helyzetekben t . Ami annyit jelent, hogy a $\lambda > \delta$ változásra is hozható párhuzam. Honti megjegyzi azt is, hogy e változás a lappban a képzéshely előrébb tolódásával magyarázható, amihez csak annyi

¹⁴ Nincs tudomásom olyan munkáról, amelyik szisztematikusan felsorolná pl. a kazimi és szurguti dialektus mássalhangzó-kapcsolatait; ellenkező esetben ugyanis ezen állítás bizonyítására lenne mire utalni. Így viszont pl. a DEWOS-ra hivatkozom, amelyben tucatjával fölkelhetők a mondott adatok.

¹⁵ Természetesen minden rekonstruktum, legyen az valamely entitás vagy szabály, absztrakció eredménye. Itt azonban a természetes nyelvek absztrakt (fonéma) – konkrét (hang) entitásainak szembenállásairól s azoknak a rekonstruált nyelvekre való vonatkoztatásáról van szó.

¹⁶ Schmidt Éva szóbeli közlése, amiért köszönetet mondok.

teendő hozzá, hogy ha egyszer e réshang lehet dentális képzésű is, akkor valójában csak a képzés módjában és nem a képzés helyében különböznek egymástól (hacsak nem interdentalis változatokról van szó).

Végezetül a PU/FU $*_{\Lambda} > l$, $*_{\Lambda'} > l'$ ugor nyelvekbéli despirantizálódásának idejéről. A szakirodalomban ugyancsak Honti (1992) képviseli azt az álláspontot, hogy e folyamat nem játszódhatott le sem az ugor korban, sem pedig az obi-ugorban, mert az osztjában a palatális réshang folytatója, ti. a *j*, eltér a palatalizálatlan változat folytatójától, az *l*-től; azaz e változás legkorábban csak az ősvogulban, illetőleg az ősosztjában mehetett végbe. Érvei között szerepel az is, hogy a palatalizálatlan \Leftrightarrow palatalizált oppozíciónak azért kellett fennmaradnia a mondott korokig, mert a jelöltebb (ti. a palatalizált) pár nem élheti túl a jelöletlenebbet.

3.1.3. A szibilánsokról hangtörténeti szempontból

Az obi-ugor alapnyelvben csak egyetlen, alveoláris szibilánssal számolok. Tekintettel arra, hogy e kérdés összefügg az ugor szibilánsok történetével (is), kénytelen vagyok időben visszalépni a magyarázathoz. Az ugor alapnyelv két szibilánst ismer: $*s$ és $*\acute{s}$. Kétségek az utóbbinak obi-ugor kori folytatóival kapcsolatban merültek fel.

Az alábbiakban nem szándékozom áttekinteni a PU/PFU/PUg szibilánsok többektől is sokat vitatott problematikáját, erre nincs is szükségem. Mivel nézem az ugor, illetőleg obi-ugor szibilánsok történetét illetően pusztán egy ponton tér el a utóbbi idők szakirodalmában foglalt nézetektől, elegendő röviden összefoglalnom a leglényegesebb megállapításokat:

a) A PU-ra biztonsággal két szibiláns tehető fel: egy alveoláris $*s$ és egy alveopalatális $*\acute{s}$ (Janhunen 1977: 9, 1982: 23, Mikola 1988: 226, 232–233, Sammalahiti 1988: 482). Az utóbbit Mikola csak kételkedve rekonstruálja. Az UEW (IX) ettől eltérő álláspontját, egy további szibiláns, az $*\check{s}$ uráli kori meglétét jelzi, hogy a szótártól biztosan urálinak minősíthető etimológiák között, ha ritkán is, de feltűnik e hang (vö. Bakró-Nagy 1992: 40, 71, 72).

b) A PFU-ra indokolt egy kakuminális vagy posztalveoláris $*\check{s}$ rekonstrukciója is (így pl. Sammalahiti 1988: 491 is), jöllehet még mindig a legalacsonyabb frekvenciájú hangok közé tartozik (vö. Bakró-Nagy 1992: 40, 64, 72, 73).

c) A PUg-ban a három szibiláns közül kettő, az $*s$ és az $*\check{s}$ egybeesett $*s$ -ben, majd réshangúsodván zöngétlen dentális mássalhangzóban folytatódott: $*\mathcal{J}$. Az alveopalatális $*\acute{s}$ depalatalizálódott $*s$ -szé.

d) A $*\mathcal{J}$ az osztjában – néhány tendenciaszerű eltérést mutató kivételtől eltekintve – ősosztják laterális réshangon keresztül ($*_{\Lambda}$) $l \sim j \sim \Lambda \sim t$ hangokká, illetőleg \emptyset -vá vált, a vogulban pedig mindössze három szó kivételével *t*-vé. Az előző pontra, s az itt említett kivételek magyarázatára vö. Honti 1999: 131–132

további szakirodalmi hivatkozásokkal.

Problémák az ugor **s*, illetőleg annak vogul folytatói kapcsán merülnek fel, melyre megoldási javaslatot Honti hoz (1986 és 1999: 124–131; a továbbiakban az utóbbira hivatkozom). A bizonytalanságot a következő megfelelések okozák: míg az osztjákban – ősosztják **s* hangon keresztül – *s* képviseli minden nyelvjárásban az ugor **s*-t, addig a vogulban (a T AK V AL nyelvjárásokban) *š*, illetőleg *s*. (Közismert az is, hogy a vogul *š* hang részben PFU **č*-re vezethető vissza). Ha az imént jelzett nyelvjárásokban *š* a képviselő, akkor az ősvogulban is **š*-sel, ha *s* a képviselő, akkor az ősvogulban is **s*-szel számolhatunk. A szakirodalom korábban a vogulnak ezt a kettős képviselőt különnyelvi, ősvogul kori fejleménynek tartotta, akár FU alapnyelvi **š* (pl. Paasonen 1918: 44, 69, 114, Lakó 1968: 51–52, Hajdú 1966: 104–106, Steinitz 1980: 131), akár FU alapnyelvi **š* a kiindulás (Toivonen 1933: 384, Collinder 1960: 55, 96, Katz 1972: 142–143, 1973: 273). Ugyancsak ősvogul kori változást tükröznek a GOV rekonstrukciói, hiszen ősosztják **s* ~ ősvogul **š* megfelelés esetén **s* a POU előzmény.

Ismereteim szerint legutoljára Honti elemezte újra a kérdést (l. a fent hivatkozott irodalmat) – az utóbbiban felhívja a figyelmet a GOV-ban korábban követett elvre is –, mégpedig abból a szempontból, hogy mutatnak-e valamilyen tendenciát a vogul *š*, illetőleg *s* szókezdetre következő hangok a szekvenciában. A következő lényeges megfigyelésre jutott: „...a vogulban *s* található szókezdő helyzetben az U/FU **š* és az Ug. **s* helyén, ha a szó belsejében **j* vagy palatalizált mássalhangzó volt. Ha azonban a szó belsejében nem **j* vagy palatalizált mássalhangzó volt, akkor a szókezdő U/FU **š* és Ug. **s* helyén ősvog. **s*-t és **š*-t egyaránt találhatunk” (Honti 1999: 127). Példái közül idézve:

PFU **šajm3* 'Vertiefung, Senkung...' > [568] vogul P *sōjim*, KL *sojim*, AK P *sōjəm* 'Bach' ~ ősosztják **sajəm* (Honti 1999: 127), de

PFU **šalk3* 'Stange, Stab...' > [583] vogul TJ *sgjlā*, AK P *sAjlə*, Szo *sāyla* 'Splitter' ~ ősosztják **sajəl* (Honti 1999: 127),

PU **šilmä* 'Auge' > [592] vogul TJ AK P *šäm*, Szo *sam* 'Auge' ~ ősosztják **sem* (Honti 1999: 128).

Ismeretes továbbá az is, hogy a magyarban *sz*, néhány esetben *s* az **S* folytatója, mely kettősségnek nincs köze a vogulban tapasztaltakhoz. Amit azért lényeges megjegyezni, mert a látottak alapján Honti következtetése, mely szerint „...a) U/FU **š* > **s*, b) U/FU **s* > Ug. **š* változást követően a korábbi *S* helyét nem egy általános **š* > **s* depalatalizáció eredményeként keletkezett szibiláns foglalta el, c) hanem az ugor együttélés korában még inkább csak pozícióhoz kötött, disszimilációs eredetűnek tekinthető ...**š* > **s* változás következtében létrejött szibiláns” (Honti 1999: 128), valójában csupán a vogul kétféle képviselőtől alapul: az elhasonulási folyamatnak az osztják nem mutatja jelét. Honti

tehát a korábban feltételezett PFU $*\acute{s} > \text{PUg } *s > \text{POU } *s > \text{ősosztják } *s$, ősvogul $*s$, \acute{s} változási sort elveti. Elgondolásának lényege, hogy míg a $*\acute{s} > *s$ változásnak a feltétele a [+palatális] környezet – azaz az eredetibb hang s a környezet (tágabban értelmezett) homorgán volta –, addig a $*\acute{s} > *š$ változásnak a [–palatális] környezet. Azt nem mondhatjuk ugyanis, hogy az utóbbi változásra nézve nincs környezeti feltétel, mert ebben az esetben a [+palatális] környezet is számításba jöhetne, ami viszont nem felel meg az adatok vallomásának.

Honti a PUg $*\acute{s} > *s$ változást allofonikus jellegűnek tartja, hiszen az meghatározott környezeti feltételhez kötődik, s úgy véli, hogy a $*s$ „...az ugor együttélés korában még inkább csak pozícióhoz kötött, disszimilációs eredetűnek tekinthető, szóbelseji j vagy palatalizált mássalhangzó előtti $*\acute{s} > *s$ változás következtében létrejött szibiláns” (Honti 1999: 128). A $*s$ allofón akkor válik fonémává, amikor a kondicionáló környezet megszűnik, azaz elveszti [+palatális] jegyét; s valóban, az ide vonható példák között ilyen is szerepel: (UEW 469) PFU $*šákčə$ > vogul AK P $siw(ə)s$, Szo $siγəs$ 'Möwe' ~ őssosztják $*šüγəs$ (l. GOV [586], idézi Honti 1999: 127). Honti továbbá fölveti annak a lehetőségét is, hogy a $*\acute{s} > *s$ és a $*\acute{s} > *š$ változás között kronológiai különbség is adódhatik, de a kérdést nem részletezi tovább. Lényeges, mintegy összegező állítása még a következő: „Az ugor alapnyelv felbomlását követő $*\acute{s} > \text{obi-ugor } *s, \acute{s}$ fonéma-hasadás feltételeit nem tudom ugyan megállapítani, de a fenti [itt a példasorra történik utalás – B.-N. M.] nyolc etimológia az ugor együttélés idejére csak a disszimilációs $*\acute{s} > *s$ hangváltozás feltevését teszi lehetővé” (Honti 1999: 128).

Mielőtt elővezetném az ugor $*\acute{s} > \text{obi-ugor } *s, \acute{s}$ változással kapcsolatos kétélyeimet, meggondolandó, hogy milyen képzéshelyi eltolódásokkal számolhatunk a látott fonéma-hasadás esetében. A három hang képzéshelyét csak egymáshoz viszonyítottan jelölhetjük ki, hiszen rekonstruált állapotról lévén szó, nincsenek természetes nyelvi bizonyítékaink. Relatív elhelyezkedésük (a legelől képzett labiális hangokat véve viszonyítási pontnak) a következő: az $*s$ alveoláris, a $*š$ posztalveoláris, a $*\acute{s}$ alveopalatális mássalhangzó. A $*\acute{s} > *š$ és a $*\acute{s} > *s$ változás esetében egy, illetőleg két képzéshellyel tolódik előre a szibiláns. A környezet képzéshelye pedig egyrészt megegyezik a $*\acute{s}$ képzéshelyével (alveopalatális), illetőleg egy képzéshellyel még hátrábbra is terjed (palatális). Ebből következik fent jelzett homorgán képzésük.

A Hontitól feltételezett fonéma-hasadással kapcsolatos egyik fenntartásom abból adódik, hogy – mindamellett, hogy annak az osztjában semmi nyoma, tehát se pro, se contra érvelésre nem alkalmas –, az őssosztják $*s$ -ig vezető változási sort némiképp bonyolulttá teszi, hiszen esetében azzal kellene számolnunk, hogy $*s$ hangjában egyfelől a PFU $*\acute{s} > \text{POU } *s$, másfelől pedig a PFU $*\acute{s} > \text{POU } *š$ folytatásával van dolgunk. Másik fenntartásom ugyancsak a bonyolultságot illeti, de ebben az esetben a vogulra vonatkozva. Úgy vélem ugyanis,

hogy a látott fonémahasadásnak az obi-ugor alapnyelvre, tehát az ősvogult megelőző korszakra való datálása mellett fölhozható érvek, s a változási folyamatok levezetései helyett egyszerűbbek is megfogalmazhatók.

Honti megállapítását, mely szerint a változás kiváltója a palatális környezet, nehéz lenne kétségbe vonni. Elgondolásom különbsége azonban éppen abból adódik, hogy e kondicionáló környezet hatását miként értékelem. Honti elhasznító hatást tulajdonít neki, de ebben az esetben az elhasznított hangnak eredeti minőségében olyannak kell lennie, amely azonos, illetőleg hasonló képzésű a környezetével. Ilyen az **s*, feltéve persze, hogy maga is palatalizált, azaz **š*. Ám ha a környezetet nem elhasznító hatásúnak tekintjük, hanem olyannak, amelyben a kérdéses hang eredeti minőségében megmarad – ti. szemben minden más környezettel, amelyben megváltozik –, akkor az ősvogulban számolhatunk olyan **s* szibilánssal, amelyik nem korábbi **š*-ből depalatalizálódott, hanem egyenes folytatója annak az obi-ugor **s*-nek, amely ilyen minőségében öröklődött át az ugor alapnyelvből az ott már lejátszódott **ś > *s* változás eredményeként. Ez az **s* vált azután, de csak az ősvogulban **š*-sé minden olyan környezetben, amelyben palatális, illetőleg palatalizált mássalhangzó nem szerepelt. Ebben a levezetésben tehát az **s* egyrészt megmarad saját képzési helyén (nem történik változás), másrészt pedig egyetlen képzési hellyel tolódik csak hátrább az **š* posztalveoláris területére.

A palatális környezet elhasznító hatásával kapcsolatban egyébként érdemes megjegyezni még a következőket. Általános megfigyelés, hogy vannak olyan hangok, amelyek hajlamosabbak a disszimilációra, s vannak olyanok, amelyek nem (pl. Jeffers – Lehiste 1979: 6). Általában „...minél több képzőmozzanatot igényel valamely beszédhang, s e mozzanatok minél nagyobb tehetetlenségű képzőszervek hajtják végre, annál erősebb az illető beszédhang hajlama az igazításra és gyengébb a hajlama az igazodásra” (Kassai 1998: 183). Kassai éppen a palatális hangok magukhoz hasonító, s nem elhasznító tulajdonságát hozza föl szemléletes példaként (182), s még hozzáteszi: „...az alveoláris területen képzett mássalhangzók készségesebben alkalmazkodnak, mint a veláris, a bilabiális vagy a palatális területen képzettek” (183). Ezek a megfigyelések csökkentik a **š* elhasznulásra való készségének valószínűségét éppen palatális környezetben.

Az ősvogulban, szinkrón szempontból tekintve, a **s* és a **š* kiegészítő eloszlásban áll egymással. Diakrón szempontból a következőkre gondolhatunk: a **s > *š* változásnak előbb kellett lezajlania, mint mindazoknak a (depalatalizációs) változásoknak, amelyek a **s* megmaradásának feltételét adják. A fent idézett példa erre éppen a megfelelő: ha a **kč* hangkapcsolatot tartalmazó szóban a **č* korábban dezaffrikálódott, illetőleg depalatalizálódott volna, mint ahogyan a **s > *š* változás lejátszódott, a szókezdő szibiláns **š*-sé változott volna. Feltétlenül megjegyzendő még, hogy az előadottak nem érintik Hontinak az obi-ugor alapnyelvben

lejátszódott szórványos deaffrikációról, illetőleg „szibiláns ~ affrikáta” ingadozásról tett megállapításait.

Végezetül két megjegyzés: a) Honti egyetlen ellenpéldát említ (Honti 1999: 127), amelyben a töle föltett depalatalizációs folyamat nem tükröződik: (UEW 488) PFU **šudʹa* > vogul TJ AK P *šalʹ*, Szo *solʹ* 'Reif' ~ ösosztják **soj* (GOV [562] **sōā*¹⁷), s ezt **čudʹa* (Honti 1999: 128) alak föltevésével oldja meg, amelyet a fent már említett szórványos deaffrikálódásra való hivatkozással rendjén valónak gondolok. b) További érvként Honti a POU **š* meglétére az obi-ugor alapnyelv föltehetően 'Glück' jelentésű szavát hozza föl: [608] osztják Kaz *sot*, O *sot* 'Kraft, Macht', vogul TJC *šat*, AK *šōt*, KK FK *sōt*, P AL *šot*, FL *sōt*, Szo *sōt* 'Glück'. E szavak lehetnek zürjénből való kölcsönzések (Rédei 1986. 78); ebben az esetben iráni *š* kezdetű alak proto-permi **šud* alakban való átvételéről van szó, melynek zürjén *šud* folytatója kerülhetett át a vogulba, s talán onnan tovább az osztjákba. Ám elképzelhető az is, hogy az obi-ugor szavak független kölcsönzések valamely középíráni dialektusból (vö. Rédei: i. h.). Vélhető, hogy az átadó alak ebben az esetben is **š* kezdetű lehetett. Ez utóbbi lehetőséggel kapcsolatban vélekedik Honti úgy, hogy a POU **š* föltevésével „...nehézség nélkül értelmezhető az obi-ugor alapnyelv iráni **šāt*-féle eredetiből származó szava... Ha az obi-ugor alapnyelvben nem lett volna **š*, akkor a **č* lett volna az egyetlen szóba jöhető helyettesítő hang, amiből a vog. TJ KU P *š* magyarázható, de az osztj. Kaz. s nem” (Honti 1999: 129), s ebben igaza van. De ez csak egyetlen, s nem biztos eredetű szó.

Mi következik az elmondottakból az obi-ugor alapnyelvi szavak történeti elemzését illetően? Ha Honti felfogását elfogadnám, korpuszomban az obi-ugor alapnyelv szibilánszt mutató szavait módosítanom kellett volna. Nem így tettem; azok, megítélésem szerint, úgy helyesek a szibilánsokat illetően, ahogyan a GOV közli őket, azaz a fent vázolt fonémahasadás az ősvogulnál korábban nem történhetett meg.

3.2. Az obi-ugor alapnyelv magánhangzó-rendszeréről

Az obi-ugor alapnyelv magánhangzó-rendszerének elemei különböznek aszerint, hogy közülük melyek állhatnak első- és nem-első vokálisként a szekvenciában. Az elsőként jelentkező magánhangzók – melyeket az első szótag magjaként fogunk azonosítani – szempontjából érdektelen, hogy szókezdők-e vagy áll-e előttük mássalhangzó. Az első szótagi magánhangzók a GOV (18) szerint a következők (az elrendezés itt és a továbbiakban is a magamé):

¹⁷ E szócikkben a GOV **šōdʹ* alakot közöl, ami ott még nyilván sajtóhiba.

(7)

	Hátsó		Elülső		
	Kerek	Réses	Kerek	Réses	
Felső (zárt)	* \bar{u}	* \bar{i}	* \bar{u}	* \bar{i}	Hosszú
Középső	* \bar{o}		* \bar{o}	* \bar{e}	
Alsó (nyílt)	* \bar{a}			* \bar{a}	
Felső (zárt)	* \check{u}		* \check{u}	* \check{i}	Rövid
Középső	* \check{o}		(* \check{o})	* \check{e}	
Alsó (nyílt)	* \check{a}			* \check{a}	

A három nyílásfok szerint elkülönülő vokálisok rendszerében az * \check{o} rekonstrukciója bizonytalan. E magánhangzók közül a következők állhatnak az első szótagnál hátrább (GOV 24). Jegyezzük meg rögtön, hogy nem-első szótagon az első szótag után álló bármely szótag érthető, amelyben a vokális állhat mássalhangzó-közi helyzetben (tekintet nélkül arra, hogy a szótag zárt-e vagy nyílt), s abszolút szóvégi helyzetben is.

(8)

	Hátsó	Elülső
Hosszú	* \bar{i}	* \bar{i}
	* \bar{a}	* \bar{a}
Rövid		* \check{o}

Ebben az alrendszerben az egyetlen rövid magánhangzó az * \check{o} , amelyik azonban az első szótagiak között nem szerepel. A fenti rendszerrel szemben Honti később (1998: 331) már két rövid magánhangzót tüntet fel, egy hátulsót és egy elülsőt, nyilván a magánhangzó-harmónia okán:

(9)

	Hátsó	Elülső
Hosszú	* \bar{i}	* \bar{i}
	* \bar{a}	* \bar{a}
Rövid	* \check{o}	* \check{o}

Azon túlmenően, hogy az * $\hat{\sigma}$ és az * σ hátsó, illetőleg elülső, továbbá mindkettő rövid, közelebbit fonemikus vagy fonetikus minőségükről nem tudunk.

A rekonstrukciókban nem csupán ezek a hangok jelentkezik, hanem főként a nem első szótagban semleges elülső, semleges hátulsó magánhangzóként jelölt hangok is (a GOV jelölésmódja szerint V és \hat{V}), illetőleg egy, képzéshelyét tekintve is semleges magánhangzó, az * σ_3 . Akkor, amikor bármely szótagban a vokális pontosabb minősége meghatározhatatlan, e hangok mutatkoznak a rekonstruált alakokban. Pl.:

POU [128] * $\mathfrak{g}\bar{\nu}\gamma$ -’rudern’, POU [106] * $\check{c}\check{V}\eta k$ ’Hitze’, POU [148] * $\mathfrak{g}\eta k\sigma$ ’Flosse’.

Ezek a hangok teljes képzésű vokálisokra utalnak (hosszúakra vagy rövidekre), de nem az egyébként rövidként besorolt * σ -ra. A nem-első szótagi * σ (ill. * $\hat{\sigma}$) magánhangzókat Honti rövidnek minősíti (1998: 331), tehát ugyanúgy a hosszú-rövid szembenállást tulajdonítja neki(k), mint az első szótagi teljes képzésű hosszú-rövid szembenállásnak. Ennek fonológiai szempontból természetesen semmi akadálya, ha a (jelölésből ítélhetően nem teljes képzésű * σ) ugyanúgy áll szemben a hosszúakkal a rendszerben, mint az első szótagban a röviddek állnak szemben a hosszúakkal.

Mindezen részleteknél azért kellett hosszabban elidőznünk, mert csak ezeknek a figyelembe vételével lehet megvilágítani az első- és nem-első szótagi magánhangzók közötti fonotaktikai különbségeket, amelyek pedig a következők miatt lényegesek.

A nem-első szótagi magánhangzók között az * σ -nek van egy, a többiekétől eltérő tulajdonsága: míg az * \bar{i} , * \bar{i} , * \bar{a} , * \bar{a} (valamint a három semleges közül bármelyik) állhat első szótagban is, addig ez a hang csak nem-első szótagban fordulhat elő. De a nem-első szótagiak közül sem akármelyikben: nem áll abszolút szóvégen a rekonstrukciókban. Másként fogalmazva, az obi-ugor alapnyelvi magánhangzó-rendszernek csupán ez az egy eleme állhat mindig nem-első, de nem nyílt szóvégi szótagban.

Ez a tulajdonsága már önmagában véve is elegendő ahhoz, hogy felkeltse érdeklődésünket. Annyira mindenképpen, hogy legalábbis egyetlen kérdést feltegyünk vele kapcsolatban: van-e azoknak a nem-első szótagoknak, amelyekben * σ /* $\hat{\sigma}$ áll, olyan tulajdonsága, amely megmagyarázza ezt a korlátozott előfordulást. Van-e valami hangsúlybéli vagy környezeti feltétel, amelyhez * σ /* $\hat{\sigma}$ köthető, a többi hang viszont nem.

Hangsúlybéli feltétele valószínűleg nincs, mert az obi-ugorra, a mai nyelvállapotok tanúsága szerint is, ugyanúgy az első szótagi hangsúly a jellemző, s ha a mellékhangsúly eshetett a további szótagokra is, amelyekben viszont * \bar{i} , * \bar{i} , * \bar{a} , * \bar{a} is előfordulhatott, akkor ilyen különbségtételre nincs módunk. Az * σ tehát mindig hangsúlytalan helyzetű. S hasonlóképpen, ha megvizsgáljuk az * σ más-

salhangzókörnyezetét, azt tapasztaljuk, hogy nincs lényegi különbség az őt, meg a többiek körülvevő konsonánsok minősége között. A fent már megállapított mássalhangzó-közi helyzeten kívül adódik viszont egy nagyon is markáns eltérés: a nem első szótagi, mássalhangzó-közi vokálisok sorában számszerűen az *ə vezet, magasan a leggyakoribb elem. E két tulajdonsága, tehát az, hogy pozíciója kötöttebb, mint a többi nem-első szótagi magánhangzóé, meg az, hogy magas gyakoriságú, már érdekessé teszi arra, hogy külön figyelmet szenteljünk neki. Előbb azonban alakítsuk át úgy az (1) pontban látott szerkezeteket, hogy kitűnjék, hol áll bennük az *ə:

(10)

1. VC
2. VCV
3. VCəC
4. VCəCC
5. VCC
6. VCCV
7. VCCəC
8. VCCəCV
9. CV
10. CVC
11. CVCV
12. CVCəC
13. CVCəCC
14. CVCəCəC
15. CVCC
16. CVCCV
17. CVCCəC
18. CVCCəCV

Az alább előadandó gondolatmenet kiindulópontja az *ə szerepéről kétségtelenül eklektikussá teszi az elemzést, amennyiben e szinkrón leírásba rekonstrukciós (tehát történeti) mozzanatot iktat be, de más fogódzónk aligha lehet. Miként az alapnyelvi (bármely alapnyelvi) hangrendszer elemei a származéknyelvek hangjai alapján rekonstruálódnak, úgy ez a POU *ə esetében sem lehet másként. Nézzük meg tehát, hogy melyek azok az osztják és vogul elemek, hangok, amelyek az *ə kikövetkeztetését igazolják.

Rögtön megjegyzendő, hogy dolgozatomban készültével egyidőben jelent meg Nikolaeva egy rövid előadás-kivonata (1999a), s az a tanulmány (Nikolaeva 1999b), amelyet a szerző teljes egészében az ə (északi) osztják státusza tisztázásának szentel, s amelyben kellő óvatossággal következtetéseket von le az obi-

ugor alapnyelvi *ə* hangra vonatkozóan is, a magam megállapításaival szinte teljesen megegyező álláspontra jutva. Így tehát abban a kedvező helyzetben vagyok, hogy az obdorszki osztjákat illetően Nikolaeva elemzéseire támaszkodhatom. A vogult illetően már csak azért is nehezebb a helyzet, mert ott e kérdést ismereteim szerint eleddig nem firtatták, s azért is, mert az obi-ugor alapnyelvi **ə* vogul előzményei, legalábbis első pillantásra, szerteágazóbbak, mint az osztjákban.

3.2.1. Az obi-ugor alapnyelvi **ə* eredetéről

A két obi-ugor nyelv nem-első szótagi vokálisai, s közöttük is az *ə* helye, más-ként mint morfológiai összefüggésekben aligha vizsgálható. Ezért – tudniillik ideális esetben – itt teljes áttekintést kellene nyújtanom az obi-ugor nyelvek morfológiai jellegzetességeiről, különös tekintettel az *ə* szerepére. (Ezt azonban önálló dolgozatban vizsgálom.) Az obi-ugor nyelvek nyelvjárásainak e tekintetben is megmutatkozó sokfélesége, s nem utolsósorban egy sor dialektus leírásának hiányos volta arra kényszerít, hogy egyelőre csupán azoknak a tényeknek az egybegyűjtésére szorítkozzam, amelyek mondandóm szempontjából elengedhetetlenül szükségesek. Egyszersmind remélem, hogy az obi-ugor szótagszerkezettel kapcsolatos problémák is rámutatnak a nem-első szótagi vokalizmus története ismeretének meglehetősen hiányos voltára.

Mindenek előtt tekintsük át az osztják és a vogul, illetőleg az ősosztják és az ősvogul nem-első szótagi magánhangzó-rendszereit. Az ősosztják és az ősvogul nem-első szótagi magánhangzóit a GOV nyomán (24) a következők:

(11)

	Ősosztják		Ősvogul	
	Hátsó	Elülső	Hátsó	Elülső
Felső	<i>*i</i>	<i>*i̥</i>	<i>*ī</i>	<i>*ī̥</i>
Alsó	<i>*ä</i>	<i>*a</i>	<i>*ā</i>	<i>*ḁ̄</i>
	<i>*ə</i>		<i>*ə</i>	

Az osztják különféle nyelvjárásaiban (Rédei 1965, Gulya 1966, Honti 1984a, Csepregi 1998 nyomán) a rövid vagy redukált – azaz a hosszú vagy teljes képzésű magánhangzókkal szemben – mindenütt szerepel az *ə/ə̥* mint a hangrendszer egyenrangú eleme. Az osztják nem-első szótagi vokálisai Honti (1984a: 23) szerint a következők:

(12)

	Hátsó	Elülső	
Felső	<i>ɨ</i>	<i>i</i>	Hosszú
Alsó	<i>a</i>	<i>ä</i>	
	<i>ə̌</i>	<i>ə̈</i>	Rövid

Amiként Nikolaeva (1999b: 2) is megjegyzi, az *ə̌*-nek azt a tulajdonságát, hogy csak a nem-első szótagban fordulhat elő – esetében legalábbis a maga gyűjtötte obdorszki anyagban – a fent idézett szakirodalom is regisztrálja, de nem minden esetben magyarázza. Ugyanez a helyzet az affixumok bemutatása esetében is: a mássalhangzós elemű toldalékokban egyes esetekben szerepel a mássalhangzó mellett az *ə̌*, más esetekben nem.

Gulya (1966) a vahi osztják nyelvjárás leírásakor az *ə̌/ə̈* státuszának megítélését illetően kimondja, hogy az *ä*,¹⁸ az *ə̌* és az *ə̈* hangnak különös a helyzete a redukált hangok között, amennyiben – s ebben Terjoskint követi – az *ə̌*-t az *ä* kombinatorikus variánsának tartja, tekintettel arra, hogy ez utóbbi első szótagokban is előfordulhat, az *ə̌* viszont nem. Az *ə̌* viszont előfordulhat első szótagban is. Ennél lényegesebb azonban a következő megállapítása: „Whether a vowel *ə̌* or *ə̈* should be in a certain non-first syllable, is determined by the sound system of the word, by the vowel harmony... This peculiar double phoneme is characterized by the fact that 1. it occurs in non-first syllable only, 2. its defining role lies in its local value: it makes the pronunciation of the consonants possible by practically 'breaking' them up, besides, in a certain position, it is 'euphonic'. In fact, if we wished to be quite consistent, we ought to distinguish the phoneme realized in the sounds *ə̌/ə̈* from the *ə̌* occurring in first syllable, also, i.e. we ought to denote it with a different symbol” (Gulya 1966. 26 – kiemelés tőlem, B.-N. M.) Gulya megfigyelése itt igen értékes, jóllehet a nem első szótagi *ə̌*-t is fonémának nevezi.

Csepregi a szurguti osztják nyelvjárás magánhangzó-rendszerében is szerepelteti az *ə̌* hangot (Csepregi 1998: 12), s mind fonológiailag, mind fonetikailag redukált magánhangzóként jellemzi. Az *ə̌* első és nem első szótagban is előfordul. Első szótagban – Steinitzcel és Karjalainennel ellentétben – nem középső, hanem felső nyelvállásúnak tekinti (i. m. 13). Nem-első szótagban Csepregi teljes és nem-teljes képzésű magánhangzókkal számol. Lényeges megjegyzése szempontunkból a következő: „Nemcsak a többedik, hanem az első szótagban is könnyen kiesik, beleolvad az őt követő mássalhangzóba, szótagképzővé téve

¹⁸ Szempontunkból itt lényegtelen az *ä* státusza; e kérdésre vö. Katz 1975: 79–80.

azt: *əntəp* [ntəp] 'öv'" (i. m. 13). Honti (1984a: 30) a magánhangzó-kieséseket bemutatva a következőket írja: „A szótagzáró laterálisok ..., tremuláns ...és nazálisok előtti *ə/ɔ* kieshet, ilyenkor akár 3–5 tagból álló alkalmi mássalhangzó-kapcsolatok is kialakulhatnak. Az ilyen torlódások a felsorolt mássalhangzók szótagalkotóvá válásával oldódnak fel...”. Hasonló jelenséggel számolhatunk majd a vogulban is, a lényeg azonban az, hogy a likvidák és a nazálisok lehetnek szótagalkotók az osztjákban.

Csepregi megjegyzése az *ə* kieséséről nyilván azzal van összefüggésben, amit a szurguti hangsúlyról ír: „Azokban az esetekben, amikor az első szótagban [–tense], a második szótagban [+tense] magánhangzó van, a hangsúly áttolódik a második szótagra *səran* 'zürjén', *səɣlam* 'menyhalaim'...” (Csepregi 1998: 16), amihez annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a [+tense] magánhangzók redukáltak. Szívesen tennék kitérőt a [–tense] vokálisok s az őket tartalmazó szótagok hangsúlyozásának összefüggése között, lényegesebb azonban a következők leszögezése: áttekintve a szurguti osztják névszó- és igeragozási paradigma-sorait, s azok morfológiai tulajdonságait (Csepregi 1998: 19–31), s tekintetbe véve Csepregi rögtön idézendő megállapítását a hangzókiesésről, az a kép alakul ki, hogy a szurguti osztják is egyezik a vahi és a Nikolaeva nyomán alább megismertetendő obdorszki nyelvjárásoknak abban a tulajdonságában, hogy a nemelső szótagi *ə* „mozgékony” elem abban az értelemben, hogy a toldalékolás során az őt körülvevő mássalhangzók számától és minőségétől függően máshol és máshol jelentkezik a szekvenciában. Csepregi így ír: „A második szótagbeli *-ə*-szintén elvész a ragozás során: *ləjəɬ* > *ləjəɬə* 'nézz', *arəɣ* > *arəɣət* 'énekek’” (i. m. 18). S itt rögtön érdemes tovább is idézni Csepregit a Nikolaeva-féle obdorszki leírással való összevetés érdekében: „Ha a ragozás során három mássalhangzó kerül egymás mellé, akkor a középső, mely általában explozív vagy affrikáta, kiesik: *am[p]ɣən* 'két kutya', *sər[t]ɣən* 'két csuka'...” (i. m. 18). A leírtak ugyanis azt jelentik, hogy a szurguti nyelvjárás nem tűri a hármas mássalhangzó-kapcsolatokat a ragozásban. Ha azonban jobban megfigyeljük, észrevesszük, hogy nem a hármas, hanem a négyes mássalhangzó-kapcsolatokat nem tűri, hiszen ott van a szóvégi *n* elem előtt egy *ə* is, ami aligha tartozik a toldalékhoz! Ezzel szemben az obdorszki, amelyik ugyancsak nem tűri a hármas mássalhangzó-kapcsolatokat, más eljárást követ elkerülésükre, amint azt rövidesen látni fogjuk.

Nikolaeva a maga leírásában (1999b) tisztán fonológiai alapon, s lépésről-lépésre bizonyítja az *ə* „mozgékony”¹⁹ voltát, s elsősorban a morfémahatáron való jelentkezését elemelve igazolja azt. Megállapítja, hogy mind e helyzetekben a mássalhangzó-kapcsolatok elkerülését szolgálja megjelenése. Olyan mássalhang-

¹⁹ Szívesebben használnám az instabil szót, de az már lefoglaldott az ugor igék egy csoportjára.

zó-kapcsolatokat, amelyek nem homorgán képzésűek. Jelentkezik továbbá az *ə* morfémahatáron belül is, hármassalhangzó-kapcsolatok feloldására. A hármassalhangzó-kapcsolatok kerülése egybecseng azzal, amit az imént a szurguti osztjakkal kapcsolatban idéztünk, itt azonban, mint mondtuk, más az eljárás. Akár így, akár úgy, megszűnnek a tautoszillabikus hármassalhangzó-kapcsolatok, hiszen azok elemei, összetevő-szerepet váltva, átszótagolódnak: szurguti *sər.tən* 'két csuka', obdorszki *lo.jəm.təs.ɣən* 'ők (ketten) felálltak' (momentán képzés).

Nikolaeva véleménye, mely szerint az *ə* mindezen helyzetekben szótagképző elem, s leginkább egy sva-típusú hanggal azonos, azaz nem fonéma, megállja a helyét. Mindebből pedig azt, a magaméval az obi-ugor alapnyelvre megállapított, egybecsengő következtetést vonja le, hogy a sva valójában nem tartozik a nyelvjárásban a fonémaállományhoz, hanem epentetikus szegmentum, melynek megjelenését a szótagszerkezet, pontosabban a szekvenciában egymással szomszédos helyzetbe kerülő hármassalhangzók szótagolhatóságának szükséglete irányítja. Kimutatja továbbá azt is, hogy az obdorszki osztják a balról-jobbra szótagoló nyelvek közé sorolható, amennyiben a kettős és hármassalhangzó-kapcsolatok utolsó eleme elé illesztve az epentetikus sva hangot, az utolsó hármassalhangzót kezdetté minősíti át (i. m. 14): $CVC_aC_bC_cV > CVC_a.C_bə.C_cV$.

Nikolaeva gondolatmenetéhez még visszatérek, amikor kifejtem, hogy milyen, az obi-ugor alapnyelv szótagszerkezeteinek elemzése során nyert megfigyelések alapján jutottam lényegében azonos megállapításra. Ezt megelőzően azonban a vogul redukált magánhangzók helyzetéről, minőségéről kell képet alkotnunk.

A vogulról szóló hangtani, morfonológiai leírások sajnos nem bővelkednek a nem-első szótagi vokalizmusra vonatkozó megállapításokban. Ezért ebben az esetben helyes, ha a szövegek (s elsősorban a Kannisto – Liimola-féle szövegek) tanúságaira jobban támaszkodom, mint az osztják esetében. Ez utóbbi eljárásnak megvan az a hátránya, hogy a szövegek nem képviselnek mai nyelvállapotot, de hát néhány kondai falu beszélőin meg északi nyelvjárási beszélők nyelvi változatán kívül ma már aligha vannak a vogulnak mai nyelvi állapotai... Előnye viszont az, hogy a Kannisto – Liimola-féle szövegek jelzik a szótaghatárt, ami szempontunkból komoly segítséget jelent. Előbb azonban érdemes összefoglalni, mit tudunk a vogul nem-első szótagi magánhangzó-rendszereiről.

Honti (1998: 335) a (déli) tadvaira és a(z északi) szoszvaira a következőket közli; ezekhez illesztjük hozzá (Honti 1988: 150 alapján) a pelimkai rendszert:

(13)

	Tavda		Szoszva	Pelimka	
Hosszú			<i>i</i>		
	\bar{e}	\bar{e}	<i>e</i>	\bar{e}	
	\bar{a}	\bar{a}	<i>a</i>	\bar{a}	\bar{a}
Rövid	∂		∂	∂	

Ehhez még annyit kell hozzáfűzni, hogy Keresztes jukondai adatai alapján (1971–1972) is számolhatunk ∂ hanggal, de a Kannisto – Liimola-féle szövegek is arról tanúskodnak, hogy mind e nyelvjárások ismerik a hangot. Arra, hogy a különféle mássalhangzó-környezetek miként befolyásolják az ∂ hangszínét, az alábbiakban még visszatérek, most azonban arra a kérdésre kell választ adni, hogy az osztjákhöz hasonlóan „mozgékony” elem-e az ∂ .

Rombandeeva (1973: 17–26), Kálmán (1976: 37–38), és Keresztes (1998: 396–398) nyomán az északi nyelvjárásokra a következők fogalmazhatók meg. A mássalhangzóra végződő névszó- és igetövekhez járuló, mássalhangzós vagy mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt ∂ (ritkábban *i*) jelentkezik, ha az így kapcsolódó mássalhangzók nem homorgán képzésűek. Homorgán tővégi mássalhangzó + toldalék között csak akkor jelentkezik ∂ , ha azzal grammatikai homonímia kerülhető el (kolət ’házak’, de kolt ’házban’).

Ha a toldalékolás eredményeként hármas mássalhangzó-kapcsolat állna elő, az ∂ rendszerint az utolsó elem elé kerül: wArsəm ’csináltam’. S lényeges jelenség, hogy amikor mássalhangzóval kezdődő toldalék kapcsolódik olyan tőhöz, mely CVCəC szerkezetű, az ∂ kiesik: χūrəm ’három’, de χūrmit ’harmadik’. Ez az utóbbi példa is jól mutatja a kettős, nem-homorgán mássalhangzó-kapcsolatot bontó ∂ elmozdulását, illetőleg funkcióvesztését, amennyiben az *it* toldalékkal az rm mássalhangzó-kapcsolat szótagolhatóvá válik.

Hasonló folyamatokról tanúskodnak a déli vogul paradigmarendszereiben a tövek és a toldalékok kapcsolódásai, akár ha a többes szám végződéseit vagy a birtokjelek kapcsolódásait tekintjük (Honti 1975: 73–74).

Igen tanulságosak továbbá, mint mondtam, az ∂ helyét, és funkcióját illetően a Kannisto – Liimola-féle szövegek jelölései. Itt a ∂ jel áll a szótaghatáron, s csoportosítja együvé az azonos szótagba tartozó mássalhangzókat. Az így jelölt adatokból a ∂ elmarad (ahogy a tavdai vogul kapcsán arra Honti /1975: 19/ is felhívja a figyelmet). Az egyszerűség kedvéért a KLE-ből idézek különféle nyelvjárási példákat.

(KLE 139) Szo *kāwr* ’Hammer’ ~ *kāw, rŋ, suw* ’Keulenstab’

A példában a képzéssel, illetőleg összetétellel négyes mássalhangzó-kapcsolat alakul ki; közülük a likvida + nazális kapcsolat marad együtt, s úgy tűnik, hogy az utóbbi a szótagképző elem. Hasonló a helyzet a következő szóban is, ahol az ^o oldja a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatot, ami a FL nyelvjárásban eltűnik, s a nazális megint szótagképzőként mutatkozik; a Szo-ban azonban az ^o egy hellyel hátrább, azaz balról jobbra csúszik, s a hármas mássalhangzó-kapcsolat utolsó eleme így szótagolódik át.

(KLE 139)

FL Szo *kīw^or* 'Gefäß, das Innere' ~ FL *kīw^orη*, Szo *kiw^or^oη* 'hohl'

Jól mutatja a szótagszerkezetet az alábbi két kondai példa is:

(KLE 227)

AK *ńā^omr^omūt* 'einweichen' ~ KK *ńā^om^ormūt* 'gehen'

Itt az AK szó esetében a likvida szótagképző voltára gyanakodhatnánk, amiként a következő pelimi példában is:

(KLE 260)

P *por^ot^om* ~ FL Szo *pōrt^oη* 'gut'

Arra, hogy szótaghatárjel közé nem csak olyan mássalhangzó-kapcsolatok kerülhetnek, amelyeknek egyik, nazális vagy likvida eleme, szótagképző-gyanús, számos példa adódik; kiemelve a vagilszkiak és a kondaiak közül néhányat:

(WV 4: 131)

ÉV *peχ^otχ* 'schießen'

(KLE 171)

KK *āōk* 'Winkel' ~ *āōkχ^otōlom* 'mit Ecken gebaut'

(KLE 217)

KK *ńj^or^ok^op* 'Rückgrat'

(KLE 238)

AK *poj^otχ* 'ein sehr langer Weg' ~ KK *poj^otχ^owit* 'breites Wasser'

(KLE 273)

AK *pā^ot^ost* ~ KK *pā^ot^ot^o* 'Boden' stb.

Aligha valószínű, hogy ez utóbbi példákban a zár-, illetőleg réshangok szótagképzők lennének. Sokkal inkább az a valószínű, hogy közöttük szótagképző elemmel kell számolnunk, ahogyan a párhuzamos példákban láttuk.

Az előadottak alapján tehát arra következtetünk, hogy az ^o a vogulban is szótagképző elem, csakúgy, mint az osztjában. Ehhez pedig még egy igen lényeges kiegészítést kell fűzni: az ^o a mássalhangzó-környezettől függően más és más

magánhangzó-minőségben realizálódik (nyilvánvaló koartikulációs hatásokra).

Az osztjából a kazimit ragadom ki (Rédei 1968: 10) példaként, ahol az *ə* x szomszédságában velarizálódik (*ə̃*); m, p, w mellett labializálódik, j után pedig palatális képzéshelyű lesz. Az északi vogulban palatalizált környezetben i, labiális mássalhangzók mellett *u*, másutt (pl. [minas] 'ő ment') *a* jelleget ölt. A déli vogulban pedig (Honti 1975: 13) *w*, valamint labializált *k_o* és *ŋ_o* mellett *ó* és *ü* a megvalósulása.

Térjünk vissza kiinduló kérdésünkhöz, s az elmondottak fényében fogalmazzuk meg az *ə* hang minőségéről és funkciójáról kialakítható véleményt.

a) A POU rekonstruktumokban jelentkező, nem-első szótagi redukált elem „előzménye” egy, az obi-ugor nyelvekben fonetikai szinten, tehát a beszédhangsor képzések szótágképzői funkcióban megjelenő redukált sva hang. Betoldott, epentetikus elem (erre fonológiai összefüggésben vö. Itô 1989), amelynek nincs fonémaértéke (vö. Kiparsky 1988), nem etimologikus hang, s nem eleme a két nyelv, így a POU nyelv fonéma-rendszerének sem. A POU alakokba az osztják és a vogul szótágképző *ə* előzményeként került, pl.:

POU [630] **tőkət* 'Querholz' > osztják VVj Trj *tõχət*, Ni Kaz O *tõχət*, vogul AK KK *toχt*, AL KL FL Szo *toχət* id.

POU [61] **ērəyl-* 'gedenken' > osztják V *eryəl-* Trj *ärəylə-*, vogul TJ *ärəwl-*, AK *ärəyl-*, KK *ärəyl-* id.

stb.

b) Igen valószínű, hogy a balról-jobbra szótagoló nyelvek mintájára illesztődik a nem homorgán képzésű kettős mássalhangzó-kapcsolatok elemei közé, illetőleg a hármas mássalhangzó-kapcsolatok második és harmadik eleme közé, kezdet összetevőként határozva meg a harmadik elem funkcióját (...VC_aC_bC_cV... → ...Vc_a.C_{bə}.C_cV...). A → jel tehát a felszíni variáns kialakulásának irányát mutatja, s nem történeti változás eredményét. Ez az állítás azonban rekonstruált nyelv esetében további bizonyításra szorul. Tekintettel arra, hogy kikövetkeztetett nyelvekben toldalékolt formák konstruálása nem célszerű, biztonságosabb olyan, a rekonstruálható alakokat létrehozó folyamatokra hivatkozni, amelyek tükrözik a szótágképző elem mozgékony voltát az alapnyelvben is. Ilyen folyamatoknak tekinthetők azok, amelyeknek során például az uráli, finnugor, ugor alapnyelvi tőalakok az obi-ugor alapnyelvben toldalékukkal együtt is rekonstruálhatók; a szótágképző elem a toldalékolás következményeként már nem jut funkcióhoz a toldalékolt formában, nem rekonstruálható:

*q névszóképző + *₃ névszóképző járulhatott a finnugor, ugor alapnyelvi formákhoz a POU-ban a következő szavakban (a képzőkre vö. GOV 94–95, Sauer 1967: 145–150, Szabó 1904: 40–44, 66–70).

PU **kuse* ~ **kose* 'Fichte, Tanne' > PUg **k₈ 9₃* > POU **kō 9* > **kō 9₈ γ* >

[236] **kōγ 93* 'Tanne, Fichte'

PFU **kāls* '(versumpfter) See, Bucht' > POU **kīl* > **kīləγ* > [258] **kīly* < 'Morast'

Ugyancsak **3* névszóképző járulhatott az alábbi szavakhoz is, bennük részben félhangúsodás, részben hangátvetés játszódhatott le (**lk* > **γl*):

?PUg **lalk3* 'irgendein Glied' > POU **līγəl* > [357] **līγl3* 'Fuß'

PFU **šalk3* 'Stange' > PUg **salk3* > POU **saγəl* > [583] **sīγl3* 'Dammholz'

c. Fonológiai, illetőleg fonetikai összefüggésben megfeleltethető egy olyan elemnek, mely két mássalhangzó közötti átmenet megképzését könnyíti meg; a mélyszerkezetben a helye üres (Kiparsky 1988: 380–381, Steriade 1995: 132–134, 139). S mivel nem fonéma, jegy értéket sem kell tulajdonítanunk neki. Fonetikai összefüggésben ejtéskönnyítő (Kassai 1998: 187), az egyébként szótagolhatatlan mássalhangzó-szekvenciák szótagolhatóságát segíti elő. Ebben az értelemben maga a szótagnak mint prozódiai egységnek a hatóereje hozza létre. (A szótag fonetikai és fonológiai fogalmára vö. még Ladefoged – Maddieson 1996: 282).

Mindezek értelmében a POU második szótagi vokálisok rendszeréből, illetőleg feltehetően az ősvogul és ősosztják rendszeréből is törlendők lehetnének. A feltételes mód használata azonban nem felesleges óvatosság, hanem a következőkre figyelmeztet. Ahhoz, hogy az *ə* státuszát véglegesen tisztázhassuk, az obi-ugor nyelvek nyelvjárásait legalább olyan részletesen elemeznünk kellene e szempontból, ahogyan azt Nikolaeva tette az obdorszki osztják esetében. Továbbá hangtörténeti összefüggésben tisztázni kellene legalábbis azokban az uráli/finnugor eredetű obi-ugor szavakban jelentkező magánhangzóknak a sorsát, amelyek az obi-ugor alapnyelvet megelőzően agglutinálódott mássalhangzós képzők előtt őrzik (vagy nem őrzik?) az eredetibb uráli/finnugor tövéghangzót. E kérdés kedvéért érdemes rövid kitérőt is tennünk.

Az uráli/finnugor alapnyelv szavait a származéknnyelvek tanúsága szerint toldalékkal együtt is rekonstruálhatjuk egy sor esetben. Ez közismert jelenség, pl. **oćt3-r3* 'Schößling' (> magyar *ostor*), **ćäke(-r3)* 'Schnee' (> vogul *saγr*), **ćaka* 'Treibeis, dünnes Eis' (> magyar *zaj*, *szaj*) stb. (l. még Bakró-Nagy 1999: 20). E képzők a származéknnyelvekben agglutinálódtak, függetlenül attól, hogy a képző nélküli alak is tovább élt-e a nyelvben (l. előbb a magyar *zaj*, *szaj* példáját) vagy sem (l. a magyar *ostor* példáját). Képzett alakokra az ugor alapnyelvből is adódik jócskán példa, s e képzők mára már a tö részét képezik (erről l. Oszkó 2001). Kérdés azonban, az agglutinálódás mikorra tehető mindazokban az esetekben, amikor a kérdéses szavak képző nélküli tőalakjainak nincsenek folytatói, tehát csak toldalékolt (bár ma már tőnek számító) formában ismerjük őket. A következő eljárásokat követhetjük: agglutinálódott formát teszünk fel az ugorra, ha mindhárom nyelvben csak képzett alakok ismeretesek:

PFU **o_{la}-m₃* 'Schlaf, Traum' > PUg **8<m<* > magyar *álom*, POU [664] **ū_{la}m* 'Traum'²⁰ > osztják VVj *uləm*, DN Ko *otəm*, O *wuləm* 'Traum' stb., vogul TJ *ōləm*, K FL Szo *ūləm* 'Traum' stb.

Hasonlóképp akkor is, amikor nincs magyar adat, de az etimológiába tartozó egyéb nyelvi alak(ok)ban agglutinálódott képző van:

PFU **ām₃-r₃*- 'schöpfen' > votják S *omjrt-* 'schöpfen', POU [34] **ēmər-* > osztják VVj *emər-*, Ko O *āmər-* stb. 'schöpfen', vogul TJ *āmər-*, V *āmər-*, FL Szo *āmart-* 'schöpfen'.

Obi-ugor kori agglutinálódást tehetünk fel akkor, amikor valamelyik obi-ugor nyelvben más képzővel ellátott alak is van, s ez utóbbinak a töve nem elvonás eredménye:

PUg **kup₃-t₃*- 'ziehen, reißen' > POU [756]²¹ **k₈pət-* 'reißen' > magyar *húz*, osztják DN Ko O *χāpət-* 'reißen' stb., de (DEWOS 530) Ko *χāpəj* 'sich losmachen', Ni *χōpem-*, Kaz *χōpemə-*, O *χāpem₃*- 'losmachen', vogul TJ P *kat-*, FL Szo *χat-* 'reißen'.

S kérdéses a POU nem első szótagi vokális minősége akkor is, amikor a következő, bár ritkán adódó példa második szótagi magánhangzóját kell magyaráznunk: PU **saraña* 'Gold, Kupfer' > PUg **8₈r₈n₃* > magyar *arany*, POU [163] **9ō₈n₃*/**9ō₈n₃*.

E kérdésben azért kell állást foglalni a POU nem első szótagi vokálisokról, s főként a sváról szólva, mert az obi-ugor alapnyelvi szavak előzményeinek szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy korábbi kétszótagú, de már toldalékkal együtt rekonstruálható alakból vezethetők-e le vagy pedig három szótagú, tőnek számító alakból. Hiszen a finnugor alapnyelv is ismert már háromszótagú szerkezeteket, az ugor meg föltehetően még többet, s ez utóbbiak magasabb száma éppen a tőhöz járult és annak részévé vált toldalékoknak köszönhető. Ha a finnugor előzmény például CVCV–CV_{szuff} volt, az ugor alaknak CVCVCV szerkezetűnek kellett lennie, főként a magyar tanúsága szerint. Hiszen a magyar a második szótagban őrzi (hacsak egyéb változások hatására nem vetődik ki) az eredeti tövéghangzót. (Példák bőséggel adódnak az *egér*-től az *eper*-ig.) Amikor tehát mindezen esetekben az POU folytatókban ugyancsak sva rekonstruálható, magyarázatra vár, hogy az valamely előzmény-vokális megőrződése-e (mint a magyarban) vagy különféle hangváltozási folyamatokat követő másodlagos (esetleg nem fonemikus) elem. A fenti óvatos megfogalmazást a POU ə esetleges törléséről a fenti megfontolások magyarázzák. Mindezek ellenére azokban az esetekben, amikor az obi-ugor alapnyelvi alakok történeti előzményei nem

²⁰ A PFU szót az UEW-ben l. **o_{da}-m₃* alatt. A GOV-ban a szó egyrészt **w*-szókezdettel szerepel, másfelől alternatív alapalakokkal (**wū_δm*/**wū_δm₃*).

²¹ A GOV nem ad rekonstrukciót.

utalnak valamely megmaradt vokális folytatására (s ezek az esetek vannak messzemenően többen), az [ə] – a zárójel fonetikai s mozgékony elem voltát jelöli – nem tekinthető fonemikus elemnek.

A fent elmondottak értelmében tehát az (1) pontban megadott C-V szerkezeti felosztást (s a rekonstruktumokat) módosítanunk kell a következők szerint:

(14)

1. VC
2. VCV
3. VC[ə]C **ūΛ[ə]m*
4. VC[ə]CC **ēr[ə]γl-*
5. VCC
6. VCCV
7. VCC[ə]C **ūŋk[ə]t-/*īŋk[ə]t*
8. VCC[ə]CV **īnt[ə]γ3*
9. CV
10. CVC
11. CVCV
12. CVC[ə]C **tōk[ə]t*
13. CVC[ə]CC **jōr[ə]γl-*
14. CVC[ə]C[ə]C **wăć[ə]r3m*
15. CVCC
16. CVCCV
17. CVCC[ə]C **lāńć[ə]γ*
18. CVCC[ə]CV **ńīkć[ə]m3*

A szótagtípusok és a szótagfűzési tendenciák leírásakor a továbbiakban csupán a mögöttes (az [ə] elemet figyelmen kívül hagyó) szerkezeti összetevők funkciójára és összefüggéseire lesznek tekintettel. Ugyanakkor megkísérlek rámutatni arra, hogy a mélyszerkezetben a C összetevők, azaz a peremelemek elrendezettsége közötti hangzóssági és gyakorisági összefüggések alapján megjósolható-e az [ə] helye a felszínen úgy, ahogyan azt a mai osztják és vogul alakok alapján az obi-ugor alapnyelvre rekonstruálja a szakirodalom.

4. Szótagépítési tendenciák az obi-ugor alapnyelvben

A finnugor szótagszerkezetek leírásával kapcsolatban is megfogalmaztam (Bakró-Nagy 1999: 21), hogy a szinkrón leírásokkal ellentétben a diakróniában, de a rekonstrukcióban különösképp, nagy a jelentősége annak, ha valamely formára, funkcióra stb. csak egyetlen avagy igen csekély számú adat van: míg a szinkró-

niában az egyetlen adat megléte könnyen ellenőrizhető, rekonstruált nyelvek esetében nem. Ezért a csekély számú avagy egyetlen adattól képviselt jelenség mindig kellő fenntartással fogadható, amiként arra az uráli alapnyelvvvel kapcsolatban Janhunen (2000: 68) is figyelmeztet: „Therefore we should not draw too ambitious conclusions from statistical data, which are bound to be unreliable and also unstable. A single good new etymology can significantly affect the lexical frequency of a phoneme, while the text frequencies, which were actually more important for the development of the language, remain completely unknown.”

Tény, hogy a kutatás (rekonstrukció) aktuális állása szerint a statisztikai adatok módosulhatnak, vannak azonban arányok, amelyek viszont valószínűleg nem. Mit értek ezen?

Dolgozatom egyik hipotézise a következő: ha a fonémáknak a szekvenciában való eloszlása szerveződési egységre utal, továbbá ha ez a szerveződési egység lehetségesen a szótag, s a szótagnak megvannak a maga univerzálisan érvényes fonémaeloszlási tulajdonságai, akkor e tulajdonságokat a fonémák gyakoriságának tükröznie kell. A fonémák eloszlása, miként a bevezetőben írtam, azoknak egy, a szótag szempontjából kitüntetett tulajdonságával hozható összefüggésbe, nevezetesen a hangzósságukkal. Ha mindezt például az obi-ugor alapnyelvre vonatkoztatjuk, akkor azt kell mondanunk, hogy a tudomány előrehaladása ebben a tekintetben alapvető változást aligha hozna: valószínűtlen ugyanis, hogy zörejhangokat zengőhangokká, vagy zengőhangokat zörejhangokká nyilvánítsunk. Mint ahogyan valószínűtlen az is, hogy e két osztály arányain még előbukkanó vagy éppen törlendő etimológiák alapvetően változtatnának. Mindennek látszólag ellene mond éppen e dolgozatban a $*\gamma$ -nak félhangként való besorolása. Akkor, amikor a szótagszerkezet vagy a szótagfűzési tendenciák feltárása érdekében gyakorisági mutatókra is építünk, azokat mindig valamely mássalhangzó-osztályra vonatkoztatom, s azoknak egymáshoz való viszonyából kísérek meg következtetéseket levonni. Ennek értelmében bizonyos, hogy a $*q$ -nak félhangzóként való viselkedése akkor is feltűnt volna, ha nem tekintem eleve annak. Másként fogalmazva: a gyakorisági mutatók bevonásának az érvelésbe mindig a mutatók egymáshoz való viszonyára kell vonatkozni, önmagukban nem értékelhetők.

4.1. A szótagmag azonosítása

A második szótagi redukált vokálisról fentebb elmondottak értelmében egyszerűsödik a szótag magjának jellemzése. Az obi-ugor alapnyelvben szótagmag csak magánhangzó lehet, melyet az első szótagban bármely magánhangzó képviselhet, akár ki van töltve a kezdet, akár nincs. A többedik szótagban a szótag-

magot csekély, még külön említendő kivételekkel, ugyancsak teljes magánhangzók képviselik. A GOV statisztikája²² rámutat arra, hogy az első szótagi vokálisok milyen gyakorisággal mutatkoznak az obi-ugor alapnyelvben. Innen tudható (GOV 112), hogy a hátulképzettek valamivel gyakoribbak, mint az előlképzettek, s ezzel voltaképpen folytatják azt a tendenciát, amit a finnugor alapnyelv is mutat (Bakró-Nagy 1993).

Rögtön látni fogjuk, hogy melyek azok a mássalhangzók, amelyek az első szótagban kezdetként állhatnak. Közöttük nincs olyan, amelyiket ne követhetné akármelyik első szótagi vokális. Ilyen megszorítás a finnugor alapnyelvben sincs. Ám a finnugor alapnyelvben megfigyelhető egy erős tendencia – ti. a gyakoriság alapján – a szókezdő konzonáns és a rákövetkező mássalhangzó képzéshelye között (Bakró-Nagy 1993): elől-, illetőleg hátulképzett mássalhangzókat szívesebben követnek ugyancsak elől-, illetőleg hátulképzett magánhangzók. Ilyen tendenciát az obi-ugor alapnyelvben nem sikerült kimutatni.

4.2. A peremösszetevők

4.2.1. A morfémakezdő mássalhangzó²³

A morfémaszerkezeti jellemzésből megtudtuk, hogy szókezdő szótag nem lehet összetett. Így a peremösszetevők közül az első szótag kezdeteként csupán egyszerű mássalhangzó jöhet számításba, mégpedig a következő szerkezetekben:

(15)

9. CV
10. CVC
11. CVCV
12. CVC[ə]C
13. CVC[ə]CC
14. CVC[ə]C[ə]C
15. CVCC
16. CVCCV
17. CVCC[ə]C
18. CVCC[ə]CV

²² A munka megjelenése óta eltelt közel húsz esztendő óta a szerző olyik megállapítását korrigálta, akár némely rekonstruktum, akár egyes következtetései tekintetében. Dolgozatomban azonban csupán azokra a módosításokra vagyok tekintettel, amelyek mondanivalóm szempontjából relevánsak, s azokat rendre jelzem is.

²³ A C₁ a morfémakezdő (iniciális), a C_M az egyszerű intervokális (mediális) mássalhangzót, a C_a, C_b, C_c pedig a mássalhangzó-kapcsolatok első, második, harmadik elemét jelöli.

Ezt a szerepet az obi-ugor alapnyelv mássalhangzó-rendszerének két elemén kívül bármely mássalhangzó betöltheti. A két kivétel a veláris mássalhangzók közül a két zengő: *ŋ és *q. Mássalhangzóval az összesen 740 lexéma közül 71% kezdődik, tehát ennyi a szókezdő szótagok mássalhangzós kezdetének száma is. Eltérés mutatkozik a kezdetként funkcionáló mássalhangzók gyakorisága között. Leggyakoribb a *k és a *p, a legritkább a *r, *l', *l (a PFU-nak ugyanerre az összefüggésre vö. Bakró-Nagy 1992: 40). A mássalhangzó-osztályok szerinti gyakoriság²⁴ e pozícióban a következő:

(16a) C_I

ZÁR	38.8
RÉS	16.8
FÉLH	16.6
NAZ	14.7
LIKV	7.8
AFFR	5.3

Ha most azt tekintjük, hogy zengősség tekintetében milyen a megoszlás a mássalhangzók között, ezt találjuk:

(16b)

zörejhang	60.9
zengőhang	39.1

Erre az arányra, mely azt mutatja, hogy a POU-ban a szókezdő-szótagkezdő mássalhangzók tekintetében a zörejhangok a kedveltebbek, hamarosan szükségünk lesz.

4.2.2. Az egyszerű intervokális mássalhangzó

Az egyszerű intervokális mássalhangzóként – róluk fentebb azt mondtuk, hogy az univerzálisan elfogadható maximális kezdet tendenciája szerint nagy valószínűséggel szótagkezdőként azonosíthatók – a következő mássalhangzók állhatnak: *p, *t, *k, *ʈ, *ʈ', *ʈ'', *s, *š, *š', *š'', *n, *l, *l', *l'', *r, *r'. (A PFU arányaira vö. Bakró-Nagy 1992: 64). Azok a szerkezetek, amelyekben realizálódnak, a következők: **2.** és **11.** (C)VCV, tehát összesen kettőben. Gyakoriságuk így fest:

²⁴ Amelyet itt s mindvégig százalékos arányban adok meg.

(17a)

ZÁR	26.92
LIKV	23.1
RÉS/FÉLH	15.38
AFFR	11.54
NAZ	7.69

A zörejhangok és a zengőhangok közötti különbség csökken a szókezdő mássalhangzókéhoz képest:

(17b)

zörejhang	53.84
zengőhang	46.17

4.2.3. Az egyszerű szóvégi mássalhangzó

Egyszerű szóvégi mássalhangzóval az 1. VC és a 10. CVC szerkezetben számolhatunk. Róluk tudjuk, hogy zárlatként funkcionálnak, s összesen két mássalhangzó nem fordulhat elő ebben a pozícióban: a **w* és az **l'*. A **w*, ahogyan mondtuk, eleve csak szókezdő helyzetű lehet; a **l'* hiányáról azonban nem lehet eldönteni, hogy csupán véletlenszerű-e, ugyanis egyébként, azaz nem szóvégi szótagzáró helyzetben sem fordul elő zárlatként.

A szóvégi mássalhangzók gyakorisági mutatói csökkenő sorrendben a következők:

(18a)

LIKV	30.77
FÉLH	23.46
ZÁR	17.69
NAZ	11.54
RÉS	10.00
AFFR	6.54

A hangzóság szerinti eloszlás:

(18b)

zörejhangok	34.23
zengőhangok	65.77

ami annyit jelent, hogy az obi-ugor alapnyelvben, legalábbis ezekben a szerkezetekben a zárlatok inkább zengőhangokban realizálódnak – l. a (16) példa alatti arányokat is!

4.2.4. A mássalhangzó-kapcsolatok

4.2.4.1. A kettős mássalhangzó-kapcsolatok

Először azokat a mássalhangzó-kapcsolatokat vegyük szemügyre, amelyek két elemből állnak, s válasszuk őket két csoportra aszerint, hogy szóbelsejiek (a) vagy pedig szóvégiek-e (b). Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy most nem vagyunk tekintettel a felszínen jelentkező szótagképző elemre, tehát a következő szerkezetekkel számolunk:

a) A szó belsejében álló mássalhangzó-kapcsolatok szótaghatáron helyezkednek el. Első elemük (C_a) az első szótag zárata, a második elem pedig (C_b) a rákövetkező szótag kezdete, ti. a maximális szótagkezdet elvének megfelelően. Itt tehát a következő szerkezetek jönnek számításba: 6. és 16. (C)VCCV.

b) Ezek a mássalhangzó-kapcsolatok összetett zárlatként funkcionálnak, hiszen szó végén helyezkednek el. Bennük C_a az összetett zárlat első, C_b az összetett zárlat második eleme: 3. és 5. VCC, 12. és 15. CVCC, azaz a (C)VCC szerkezetek.

a) A szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok a következők:

(19)

C_a	*p	*t	*k	*č	*C	*s	*g	*>	*/	*m	*n	*N	*m	*l	*L	*r	*w	*j	*q
C_b	*p	*t	*k	*č	*C	*s	*g	*>	*/	*m	*n	*N	*m	*l	*L	*r	*w	*j	*q
*p		+																	
*t																+			
*k		+																	
*č																			
*C																			+
*s									+										
*g																			
*>																			
*/									+										
*m	+																		
*n		+		+															+
*N					+														
*m		+	+		+														
*l	+		+							+	+								+
*L																			
*r	+	+	+							+		+							+
*w										+									
*j										+									
*q		+									+			+		+			

A táblázatból leolvasható, hogy ezek a mássalhangzó-kapcsolatok mely hangokban realizálódnak, amiként az is, hogy a nem-jólformált kapcsolódások (típus,

de példány szerint is) relatíve kevesebben vannak. Az összetevők gyakorisága a következő:

(20a) C_a

NAZ/LIKV	69.26
FÉLH	17.31
ZÁR	5.72
RÉS	5.72
AFFR	1.97

A zörej- és zengőhangok megoszlása pedig:

(20b)

zörejhangok	13.41
zengőhangok	86.57

azaz a zengőhangok aránya e pozícióban jelentősen magasabb. Fordított az arány viszont a C_b pozíciójú hangok esetében:

(21a)

ZÁR	50.0
NAZ	25.0
FÉLH	9.62
LIKV	7.70
AFFR	5.77
RÉS	1.92

azaz:

(21b)

zörejhangok	57.69
zengőhangok	42.32

Ha az arányok nem olyan markánsan eltérőek is, mint C_a pozícióban, mégis azt tapasztaljuk, hogy a kapcsolatok második, C_b elemei a szókezdő és szótagkezdő mássalhangzókhoz igazodnak, tehát szótagkezdői gyakoriságra utalnak.

b) A szóvégi kettős mássalhangzó-kapcsolatok a következők:

(22)

C _a	*p	*t	*k	*č	*C	*s	*g	*>	*/	*m	*n	*m̥	*l	*L	*r	*w	*j	*q
C _b																		
*p		+				+	+						+		+			+
*t												+	+		+			
*k		+				+							+		+			
*č	+	+	+							+								+
*C			+									+			+			
*s		+											+					+
*g	+									+								
*>										+								
*/																		+
*m	+		+			+							+		+			
*n	+	+		+														+
*N					+													+
*m̥		+	+				+											
*l	+	+	+							+								+
*L	+		+															+
*r	+	+	+	+						+	+						+	+
*w													+					
*j	+	+								+								+
*q		+		+	+		+			+	+		+		+			

Megint azt tapasztaljuk, hogy a jólformált kapcsolatok (típus szerint, de példány szerint is) gyakoribbak. Az összetevők gyakorisági arányai a következők:

(23a) C_a

NAZ	29.78
LIKV	26.20
FÉLH	22.30
ZÁR	12.0
AFFR	5.17
RÉS	3.97

s ez zengősség szerint:

(23b)

zörejhangok	21.14
zengőhangok	78.28

(24a) C_b

ZÁR	37.20
NAZ	12.96
FÉLH	15.90
LIKV	15.10
RÉS	9.64
AFFR	8.76

azaz

(24b)

zörejhangok	55.6
zengőhangok	43.96

Ha most összevetjük egymással a szóbelseji és szóvégi kettős mássalhangzó-kapcsolatok gyakorisági mutatóit, azt találjuk, hogy mindkét esetben C_a -ként a zengőhangok, C_b -ként a zörejhangok vannak többségben (noha változó arányban). Ez főként C_a esetében mutatkozik meg, ahol arányuk jóval markánsabban tér el.

Valamelyes magyarázat erre az arányra abban rejlik, hogy a szóvégi kettős mássalhangzó-kapcsolatok egy része homorgán képzésű. Ezekben C_b -ként csak zörejhang állhat, C_a -ként csak zengőhang. A nem-homorgán mássalhangzó-kapcsolatokban az elemek zengőhang–zörejhang variációja nagyobb, s ezek azok a kapcsolatok, amelyek elemei között a felszínen szótagképző σ jelentkezése várható. A C_a elemek tehát abban a tekintetben mutatnak jól megmutatkozó tendenciát, hogy közelebb állnak a mag zengős tulajdonságához, mint a C_b elemek, s a kapcsolódások jólformáltsága éppen ebből adódik.

4.2.4.2. A hármas mássalhangzó-kapcsolatok

A hármas mássalhangzó-kapcsolatok száma alacsonyabb, feldolgozásuk mégis valamivel körülményesebb. Táblázatos bemutatásuktól is eltekintek; hangosztályok szerint fogom bemutatni őket. E kapcsolatok esetében a következő szerkezetekkel kell számolnunk: a) szó belsejében: 8. és 18., azaz (C)VCCCV; b) szó végén 4., 7., 13., 14., 17. sorszámú szerkezetek, tehát (C)VCCC.

A szótaghatár helyének meghatározásakor ezek a kapcsolatok a legizgalmasabbak – tudniillik a felszíni szerkezetekben. Hiszen arra vagyunk kíváncsiak, hogy vajon a felszínen jelentkező szótagképző elem helye a hangzóssági és gyakorisági mutatók alapján a szekvenciáknak mely pontján jósolható meg, ha egyáltalán megjósolható. S vajon következtetéseink szerint ott jelentkezik-e majd, ahol azt elvárjuk a korábbi elemzések szerint.

a) A (C)VCCCV szerkezetekben a következő hangosztályokba sorolható mássalhangzó-kapcsolatok állnak. Rögtön tegyük hozzá, számuk oly csekély

(összesen három példa), hogy abból következtetéseket levonni bajos.

(25)

C_a	C_b	C_c
1. ZÁR	AFFR	NAZ
2. NAZ	ZÁR	LIKV
3. NAZ	ZÁR	FÉLH

Csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy a második és harmadik sorban a jólformáltsági feltételekre hivatkozva a szótagképző elem inkább C_b és C_c között jelentkezhetik, azaz: (C)VC.Cə.CV. Ha megnézzük a két szerkezetet felsorolásunkban, valóban ezt fogjuk találni.

b) Itt már számosabbak adataink, összesen 42 példát elemzünk. Esetükben a megoszlások így festenek:

(26)

	C_a	C_b	C_c
ZÁR	9.52	52.38	33.33
RÉS	–	4.76	–
AFFR	2.38	11.9	–
zörejhangok	11.9	69.04	33.33
NAZ	46.61	–	7.14
LIKV	30.95	2.38	35.71
FÉLH	10.52	28.57	23.80
zengőhangok	88.08	30.95	66.65

Elemezzük a számokat! C_a -ra a zengőhangok, C_b -re a zörejhangok, C_c -re a zengőhangok gyakorisága a jellemző, azaz a preferencia a POU-ban a következő:

(27)

(C)VC _a	C_b	C_c
zengő	zörej	zengő

Ha a jólformáltsági feltételek szerint szemléljük őket, akkor bizony az ilyen típusú kapcsolatok nem engedelmesskednek az általános tendenciának. Feltéve

persze, hogy valahol nem bontja meg őket szótaghatár. Nézzük meg, milyen lehetőségeink adódnak!

1. (C)V.C_aC_bC_c: itt a zárlat nem-jólformált, hiszen zörejhangra zengő következik.

2. (C)VC_a.C_bC_c: ebben az esetben a mássalhangzó-kapcsolódás – mivel az első szótag zárata hangzósbab, mint a rákövetkező szótag kezdete – jólformált; s ha a C_b és C_c közé szótagképző elem kerül, az a szótag is jólformált lesz.

3. (C)VC_aC_b.C_c: igaz, hogy így az első szótag jólformált, de megsértjük a maximális szótagkezdet elvét.

Úgy tűnik tehát, hogy a 2. megoldás az optimális mind a nyelvileg sajátos gyakorisági, mind pedig az univerzális hangzóssági tendenciának megfelelően.

Ha most megoldásunkat összevetjük azokkal a szerkezetekkel, amelyek a felszínen a (C)VCCC szerkezeteknek feleltethetők meg, azt találjuk, hogy 7. (5 adattal) és 17. (29 adattal) ennek a mintának felel meg. A 4. szerkezet (1 példa), a 13. szerkezet (6 példa), s a 14. szerkezet (1 példa) viszont nem. A szerkezetek többsége tehát tendenciózusan megfeleltethető a felszíni szerkezetnek, kisebb hányaduk nem. Tekintettel arra, hogy tendenciát kíséreltünk meg kimutatni, s nem kivételek nélküli szabályt, elmondható, hogy a gyakorisági adatok és a hangzóssági tulajdonságok egymásra vetítésével, legalábbis tendenciózusan megjósolható, hol jelentkezik a szótagképző elem, illetőleg a szótaghatár a felszínen a mássalhangzó-kapcsolatok elemei között. A tendenciától eltérő szerkezeteket eltérő történeti morfológiai folyamatokkal magyarázhatjuk, aminek részletezése azonban itt eltávolítana az eredeti témától.

5. Szótagfűzési tendenciák az obi-ugor alapnyelvben

Az előző pont elemzése alapján a szótaghatár szerkezeteinkben így jelölhető ki:

(28)

1. VC
2. V.CV
3. V.C[ə]C
4. V.C[ə]CC
5. VCC
6. VC.CV
7. VC.C[ə]C
8. VC.C[ə].CV
9. CV

10. CVC
11. CV.CV
12. CV.C[ə]C
13. CV.C[ə]CC
14. CV.C[ə].C[ə]C
15. CVCC
16. CVC.CV
17. CVC.C[ə]C
18. CVC.C[ə].CV

Ennek értelmében az egyszerű intervokális mássalhangzók szótagkezdetként, a szóbeljei kettős mássalhangzó-kapcsolatok első eleme zárlatként, második eleme kezdetként azonosítható. (A felszínen a szóbeljei hármas mássalhangzó-kapcsolatok esetében a szótaghatár általában és tendenciózusan a harmadik mássalhangzó elé kerül. Ennek következtében összetett zárlattal zárul a szótag.)

Az obi-ugor alapnyelvben, a nem felszíni szerkezetben tehát a következő szótagtípusokkal számolhatunk:

(29)

V	CV
VC	CVC
VCC	CVCC
VCCC	CVCCC

Közülük a (C)VCCC szótag csak önállóan mutatkozik, más szótagokkal nem kapcsolódik, az összes többi az (1) pont alatt látott feltételekkel igen.

Tipológiai szempontból szótagtípusaink (az összevetést a finnugor alapnyelvi szótagok esetében l. Bakró-Nagy 1999: 34–35) Blevins (1995: 217) alapján a finnhez áll a legközelebb, amelyben a következő típusok vannak:

(30)

V CV CVC VC CVCC VCC

A hármas mássalhangzó-kapcsolatokat mutató szerkezeteink nem szerepelnek közöttük, de tegyük hozzá, hogy Blevins idézett tipológiai felsorolásában sincsenek ilyenek. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy ezeket a felszínen szótagképző elem bontja, akkor már összhangba hozhatók teljes mértékben a finnel, a különbség eltűnik.

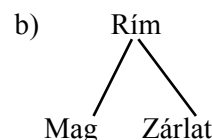
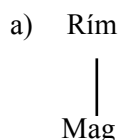
A szótagok összetevőinek elágazó vagy összetett voltára vonatkozóan – mely ugyancsak tipológiai szempontból lehet érdekes (Blevins 1995: 213) – megint a finnel azonos a POU szótagszerkezet, mert bennük a következő lehetőségek variálódhatnak:

(31)

összetett mag	kötelező kezdet	összetett kezdet	zárlat	összetett zárlat
+	–	–	+	+

Ehhez csak annyit érdemes még hozzátennünk, hogy a szótagot hierarchikus, továbbá kezdetből és rimből álló egységnek fogadva el, az obi-ugor alapnyelvre kimondható, hogy benne a kezdet nem lehet elágazó (összetett), a rím viszont lehet nem elágazó, de elágazó is, azaz:

(32)

Végezetül nem érdektelen egy pillantást vetni arra, hogy az osztják, illetőleg a vogul milyen mértékben őrizte meg e típusokat.

Keresztes így ír az északi vogulról (1998: 395–396): „The number of syllables in a Mansi word-form is conditioned by the number of vowels present. Syllables begin with a consonant whenever possible, and the last element in any word-internal cluster belongs to the subsequent syllable...”. A tömorfémak C-V szerkezetét bemutató táblázata szerint pedig a következő szótagokkal számolhatunk (i. h.): V VC CV CVC VCC CVCC. Nincsenek tehát hármas mássalhangzó-kapcsolatok, s ebben a tekintetben megfelelnek a típusok annak a megfigyelésünknek, hogy a hármas kapcsolatokat bontja a szótaghatár, illetőleg egy szótagképző elem. A tavdai vogulban Honti (1975: 19) ugyanezeket a szótagtípusokat regisztrálja, s kibővíti még a következőkkel: CVCCC, CCV, CCCV. Kimondja azonban azt is, hogy a hármas, nem homorgán mássalhangzó-kapcsolatok csak jövevényszavakban fordulnak elő.

Az osztjákról már fentebb mondtuk, hogy ott alkalmi hármas mássalhangzó-kapcsolatok is megjelenhetnek, amelyekben valamelyik szonáns elem veszi át a szótagképző szerepét. Nikolaeva az északi osztjában gyakorlatilag ugyanazokkal a típusokkal számol, mint amilyenek az obi-ugor alapnyelvben s a vogulban is megfigyelhetők.

Irodalom

- Abondolo, Daniel (1996), Vowel Rotation in Uralic: Obug[r]ocentric evidence. SSEES Occasional Papers no. 31. University of London, London.
- Bakró-Nagy, Marianne (1992), Proto-Phonotactics. Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Bakró-Nagy Marianne (1993), PFU #CV-. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szíj Enikő (szerk.), Hajdú Péter 70 éves. *Linguistica. Series A. Studia et dissertationes*, 15. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 33–40.
- Bakró-Nagy Marianne (1999), Protoszótag. A finnugor alapnyelv szótagtípusai. In: Kassai Ilona (szerk.), Szótagfogalom – szótagrealizáció. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 11–51.
- Bakró-Nagy Marianne (2001a), A szótag szerkezete és történeti alakulása az obi-ugor alapnyelvben. Budapest. Kézirat.
- Bakró-Nagy Marianne (2001b), A finnugor alapnyelv mássalhangzó-kapcsolatainak történetéhez. Kézirat.
- Basbøll, Hans (1994), How to derive a sonority syllable from the typical peak. *Acta Linguistica Hafnensia* 27: 51–56.
- Blevins, Juliett (1995), The Syllable in Phonological Theory. In: J. A. Goldsmith (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Oxford – Cambridge, MA. 206–244.
- Castrén, Alexander (1858/1969), Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. Zweite verbesserte Auflage. Nordische Reisen und Forschungen 6. St. Petersburg – Leipzig.
- Clark, John – Yallop, Colin (1995), *An Introduction to Phonetics and Phonology*². Blackwell, Oxford – Cambridge MA.
- Collinder, Björn (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist – Wiksell, Stockholm.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. SUA Supplementum 6. Szeged.
- Décsy, Gyula (1969), Die Steitfragen der finnougriischen Lautforschung. *UJb* 41: 183–211.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang (1966–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- Genetz, Arvid (1896), *Suomalais-ugrilainen *ä* ensimmäisen ja toisen tavuun vokaalien välissä*. Vähäisiä Kirjelmä 13. Helsingfors.
- GOV = Honti, László (1982), *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gulya, János (1966), *Eastern Ostyak Chrestomathy*. Mouton & Co., The Hague – Bloomington.
- Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1975), *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1984a), *Chrestomathia ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1984b), *Versuch einer Beschreibung des Phonembestandes im wogu-*

- lischen Dialekt an der Pelymka. In: Hajdú, Péter – Honti, László (Hrsg.), Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen. Akadémiai Kiadó, Budapest. 87–102.
- Honti László (1986), A vogul *s* és *š* U/FU alapnyelvi előzményei. NyK 88: 258–263.
- Honti, László (1988), Die wogulische Sprache. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik 8/1. J. E. Brill, Leiden. 147–171.
- Honti László (1992), Adalék a magyar *l* ~ finn *t* megfelelésének és alapnyelvi előzményének magyarázatához. In: Riese, Timothy – Derék, Pál – Sz. Bakró-Nagy, Marianne – Hajdú, Péter (szerk.), Rédei-Festschrift. Wien – Budapest. 209–213.
- Honti László (1997), Az ugor alapnyelv kérdéséhez. Budapesti Finnugor Füzetek 7. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Honti, László (1998), ObUgrian. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic languages (Routledge Language Family Descriptions). Routledge, London – New York. 327–357.
- Honti László (1999), Az obi-ugor konzonzantizmus története. SUA Supplementa 9. Szeged.
- Itô, Junko 1989 The prosodic theory of epenthesis. NLLT 7: 217–259.
- Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. CT 17. Helsinki.
- Janhunen, Juha (1982), On the Structure of Proto-Uralic. FUF 44: 23–42.
- Janhunen, Juha (2000), Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution. CUFU IX, Pars I. Tartu. 59–76.
- Jeffers, Robert – Lehist, Ilse (1979), Principles and Methods for Historical Linguistics. MIT Press, Cambridge MA.
- Kálmán, Béla (1976), Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kassai Ilona (1998), Fonetika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Katz, Hartmut (1972), Zur Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. ALH 22: 141–153.
- Katz, Hartmut (1973), Noch einmal zur Frage der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. SFU 9: 273–290.
- Katz, Hartmut (1975), Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Keresztes, László (1971–1972), Über des Vokalsystems des Jukonda-Dialekts im Wogulischen. FUF 39: 277–294.
- Keresztes, László (1998), Mansi. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic languages (Routledge Language Family Descriptions). Routledge, London – New York. 387–427.
- Kiparsky, Paul (1988), Phonological change. In: Newmeyer, Frederick J. (ed.), Linguistics: The Cambridge Survey 1. Cambridge University Press, Cambridge. 363–415.
- KLE = Kannisto, Artturi – Liimola, Matti – Eiras, Vuokko, Wogulische Volksdictung 7. MSFOu 180. 1982.
- Ladefoged, Peter – Maddieson, Ian (1996), The Sounds of the World's Languages.

- Blackwell, Oxford – Cambridge, MA.
- Lakó, György (1968), *Proto-Finno-Ugric Sources of Hungarian Phonetics*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lass, Roger (1989), *Phonology. An introduction to basic concepts*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Merlingen, Wierand (1984), *Laterale in altentümlichen Sprachen*. *Linguistica et Philologica*. Wien. 331–337.
- Mikola Tibor (1988), *Geschichte der samojedischen Sprachen*. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. *Handbuch der Orientalistik* 8/1. J. E. Brill, Leiden. 219–263.
- Nikolaeva, Irina (1999a), *Some remarks against diachrony in description*. In: Helimski, Eugene (Hrsg.), *Diachronie in der synchronen Sprachbeschreibung. Materialien zum internationalen uralistischen Symposium*. Hamburg, 6.–10. Oktober 1999. *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica*. Heft 21. Hamburg. 86–91.
- Nikolaeva, Irina (1999b), *The status of ə in the phonological description of Northern Ostyak*. *FUM* 23: 121–148.
- Oszkó Beatrix (1996), *Az ugor fonémarendszerről*. In: Bereczki András–Klima László (szerk.), *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Budapest. 192–195.
- Oszkó Beatrix (2001), *Az ugor morfológiájáról 1. Tövek és képzők. megj. előtt*.
- Paasonen, Heikki (1918), *Die finnisch-ugrischen s-Laute*. *MSFOu* 41.
- Rédei Károly (1956), *Northern Ostyak Chrestomathy*. Mouton & Co., The Hague – Bloomington.
- Rédei Károly (1968), *Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik*. Vandenhoeck – Ruprecht, Göttingen.
- Rédei Károly (1986), *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten*. *Veröffentlichungen der Kommission für Linguistik und Kommunikationsforschung*. Heft. 16. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Romandeeva, Evdokia Ivanovna (1973), *Mansiskij (vogulskij) jazik*. Nauka, Moskva.
- Sammallahti, Pekka (1988), *Historical phonology of the Uralic languages*. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. *Handbuch der Orientalistik* 8/1. J. E. Brill, Leiden. 478–554.
- Sauer, Gert (1967), *Die Nominalbildung im Ostjakischen*. *Finnisch-Ugrische Studien* 5. Akademie-Verlag, Berlin.
- Setälä, Emil (1896), *A finn-ugor ő és ő'*. *NyK* 26: 377–437.
- Steinitz, Wolfgang (1980), *Ostjakologische Arbeiten IV*. Akadémiai Kiadó – Akademie Verlag – Mouton, Den Haag – Budapest – Berlin.
- Steriade, Donka (1995), *Underspecification and markedness*. In: Goldsmith, John A. (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Oxford – Cambridge MA. 114–174.
- Szabó Dezső (1904), *A vogul szóképzés*. *Különnyomat a Nyelvtudományi Közlemények* 34. évfolyamából. Budapest.
- Toivonen, Yrjö H. (1933), *Kleiner Beitrag zur Geschichte der finnisch-ugrischen Sibilanten*. *MSFOu* 67: 377–384.
- Törkenczy Miklós (1994), *A szótag*. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar*

nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 273–392.

UEW = Rédei, Károly (Hrsg.), (1986–1988), Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–3. Akadémiai Kiadó – Harrassowitz Verlag, Budapest – Wiesbaden.

Vértes O. András (1974), Ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről. ÁNyT 10: 197–202.